

HŐSÖK

ALKONYA.

ÍRTA:

Dr. VÁRADI ZSIGMOND.

NAGYVÁR
1905.

NYOMATOTT LASZKY ARMIN KÖNYVNYOMDÁJÁBAN

Szigligetiről elnevezett irodalmi társaságunknak Jókai emlékezetére tartott ünnepén a társaság kiváló elnöke, Rádl Ödön úr megállapítván, hogy Jókai elvesztette az őt követő irodalomra befolyását: érintőleg felvetette azt a kérdést, vajjon mi volt ennek a sokak szerint sajnálatos jelenségnek az oka? A megnyitó beszéd kerete nem engedte, hogy erre a kérdésre a feleletet is megadja, mert hiszen elnökünk tudja, hogy a megnyitók és a toasztok csak akkor jók, ha amolyan tűzijáték-szerűek és a mikor megkezdődnek, már végük is van. E szabály alól Magyarországon csak ama felköszöntőket ismerjük el kivételeknek, a melyeket – önmagunk tartunk.

A falakon kívülről akarjuk arra a felvetett kérdésre a feleletet szolgáltatni. A szónok emelvényére a legerősebbek és legkedveltebbek valók, – nekünk gyengébbeknek kárpótlást ad a hírlap, az irodalmi kis macska asztal, a melynél nem szolgálnak ugyan ki minket fejedelmi módon, taps és üdvörlégés közepette, de viszont nem is vagyunk kényszerítve ama „grand tenue” megtartására, mely amott kötelező. Nem kell ünnepélyeseknek lennünk és villa nélkül ehetjük a körtét, azaz meztelen kézzel, tartózkodás nélkül nyúlhatunk a legkényesebb kérdésekhez is. S a közönségre is így előnyösebb, mert míg a szónoklatot, ha már ott van, meg kell hallgatni, s az időelőtti elbocsátás kegyelme Istennél van, addig a czikk hasonlít a szegény operetthős szódavizéhez, a melyet

„az ember meg is ihat, ott is hagyhat”. – A ki tehát az elkövetkező aesthetikó – szociálpolitikai fejtegetést unja, az ne olvassa. De ha olvassa, tegye elfogultság nélkül, azaz előbbi világnézetének egy kis időre félretételével.

I.

Kénytelenek vagyunk a dolgot Mária-Teréziánál kezdeni s az olvasó már ebből is láthatja, hogy ennek a fejtegetésnek nem lesz hamar vége. Mi köze van Jókai művészetének s e művészet befolyásának Mária Terézia korához? A ki ezt kérdezi, az nem tette meg, amire kértük és nem tette félre előbbi hagyományos világnézetét. Ugyanis mindenekelőtt tisztában kell lennünk azzal, hogy az összes együttélő emberek dolgai és sorsa összefüggnek s az összes emberek valamennyi dolga mind csak természetes folyamánya, erőeredménye előbb történt események hosszú sorozatának. Az orosz-japán háború messze van, de azért kétség' telén, hogy reánk magyarokra és minden egyes emberre befolyással bír. Ha más nem, az erkölcsök további eldurvulása, az emberi cynizmus fokozása s a nyers erő kultuszának emelkedése nálunk is okvetlenül bekövetkezik, – tisztán azáltal, hogy ama durva, embertelen és Tamerlánra emlékeztető mézárítások leiratát folyton olvassuk.

A földi és természeti jelenségek ily összefüggését nem tudjuk mindig kimutatni, de azért az összefüggés, az egymásra hatás és egymásból folyás kétségtelen. Nem az összefüggés fonalszájai hiányzanak, a mi szemünk gyenge. Az orfeum művésze elrejtett drót segítségével végez egy különben lehetetlen súlymutatványt. A gyarlóan gyermeteg néző beugrik neki. De aki már egy kissé bennfentes, az tudja, hogy a fonalnak ott kell lennie, ha nem látja is. Ne legyünk túl gyermetek a természet nagy törvényeivel szemben: a

belépő díjat életünk szolgáltatta: jogunk van titkaiba behatolni. A múlt idők áthatása a jelenre még kétségtelenebb, mint a jelen összefüggése. A fa nem lehetne itt az elhullott, vagy elvetett mag nélkül. Nem tudjuk, hogy a magot a fatermelés célzatával ültették-e, vagy csak elvesztették. Az áthatás mégis bizonyos. A múlt haszontalan kis véletlenségei gyakran lesznek nemzetekre kiható eredmények szülőivé. És viszont: országos események gyakran fordítják meg jelentéktelen egyének élethajóját egy nemzedékkel későbbben is. Lehetséges, hogy a birodalom helyzete más volna, ha Mária Terézia egy udvarhölgye nem tagadta volna meg szerelmét egy főhercegtől és lehet, hogy egy beteges, kórságokban lassan elpusztuló lateinerünk egészséges, erős, tizenkét gyermekes családapa lett volna, ha I. Ferencz Józseffel, a kiskorúval, nem vétetik vissza ama magyar szabadságokat, melyeket V. Ferdinánd, a már túlérett, aláírt volt. Az a főherceg egy szerelmi házasságban egészen más gyermeket nemzett volna, – valószínűleg olyat, kinek egyéniségén a demokratikus eszmé-áradat nagyobb erővel domborodott volna ki s a különbség egy ily tróntulajdonos, meg egy tisztán caesari jellemű uralkodó kormányzat – eredményei között az egekig s a parasztkunyhóig kiáltana! Viszont, ha ama visszahúzás nincs, nincs forradalom s ama lateiner apjába nem lövöldöznek kerek ólomgolyókat, házassága előtt egy néhány esztendővel. Mindez talán frivolnak látszik, de igaz – és előre megmondtuk, hogy élvezni akarjuk az előnyt, mely abban áll, hogy meztelen kézzel kereshetjük a meztelen igazságokat.

II.

A természet nem is engedi meg nekünk, hogy előre tudjuk, mi lesz cselekvéseink eredménye. Ha cselekvéseink önmagukban álló tények

maradhatnának, az előre következtetés meglehető volna. A tapasztalat révén a tényegységek eredményei ismeretesek. Megbántom felebarátomat, vagy jót teszek vele, – tudhatom, hogy az eredmény harag, esetleg bosszúállás, illetve szeretet, esetleg hála lesz. De a tények sohasem állanak magukban, hanem rögtön összefonódnak az adott természeti helyzet tényezőik százaival és más ezer emberi cselekedettel s mindezek együttesen, nem pedig saját tényeink külön-külön hoznak létre önálló, néha káprázatos, de rendszerint váratlan eredményeket. A jótett okozta hála belefűl ember-társam egy fellobbant szenvedélyébe, vagy egyszerű hála helyett lángoló szerelmet vált ki. A rossz cselekedet esetleg nem terem bosszúvágyat a megbántottnál, de ellenem fordítja száz meg nem bántott embertársam szívét. Íme, a nem várt” hatások a legegyszerűbb, a legelemibb példák eseteiben. Nem csodálhatjuk, ha Mária Terézia is oly eredményt hozott létre a magyar nemességnek Bécsbe központosításával, aminőt nem várt. Sőt aminek egyenest ellenkezőjét akarta. Ő Bécsben németté akarta tenni a magyar urakat s azok egymással megismerkedve, lassankint rájöttek, hogy ők magyarok, – hogy nem németek, – hogy a németek a német nyelvet mily buzgón művelik, – hogy ők a magyart mennyire elhanyagolták, – hogy ez helytelenül van így, – hogy nekik meg kell változniuk, – hogy a magyar uraknak össze kell tartani, – hogy nem szabad rang és vallási különbségek miatt egymástól idegenkedniük és hogy az uralkodó latin nyelv elejtésével nem a német, hanem a magyar, az édes anyanyelvet kell felkarolniuk. Ha Mária Terézia húsz évvel halála után kikelt volna sírjából, ugyancsak bámulhatott volna saját munkája hatásain. A magyar országgyűlés újra törvénybe iktatta a teljes vallásszabadságot, „az ellentmondó főpapság tiltakozását

figyelembe nem vévén”, – s ezenkívül keletkezett és viszhangozott egy magyar irodalom, ami addig nem is volt, a magyar testőrök irodalma, minden mai irodalmi és művészeti dicsőségünk, haladásunk és reménységeink alapköve. S ezek az emberek nem elégedtek meg azzal, hogy ők magyarul nótáztak, de a dalaik révén feltámadott közszellem segítségével azt követelték, hogy még a törvények is magyar nyelven, vagy legalább magyarul is hozassanak. Hallatlan, sőt okatlan követelés egy oly korszakban, melyben az özvegyen maradt nemes asszony latin nyelven mond talpraesett szónoklatot saját igazai védelmére, latin nyelven inté vissza az őt megintő szolgabíró és az ezt kiküldő oldalát”, sőt a melyben Virgilius Bucolicáját eredetben olvasta az angol átutazó előtt a magyar alföldi kanász is. (Igaz, hogy az angol a könyvben jól ismerte fel Virgilt, de a kanászban nem látta meg a falusi kurtanemest.) Ám a hallatlan és okatlannak látszó dolog megtörtént. Az „Ének a végekről”, amely egész meggyőződéssel állította, hogy a „Vitézek! nem lehet szebb dolog a Végeknél”, csodálatos módon igen hamar oly életfelfogásnak adott helyet, melynek világánál minden magyar láthatta, hogy igenis van a Végeknél szebb, dicsőbb, szükségesebb, lélekemelőbb dolog és ez a hazai nyelvnek uralomra juttatása a közéletben s a közélet magyarrá tétele nyelvben, szellemben és cselekedetben.

III.

A testőr irodalom révén s azzal egyidejűleg megindult eszményies (idealista) irány mindenestre nagyobb sikert ért volna el a XVIII. század végén s a XIX. század elején, ha két szerencsétlen körülmény kedvezőtlenül nem befolyásolta volna az emelkedésnek magyar földön is meg-

indult folyamatát. Mindkét körülmény az emberi történet legdicsebb fejezetének, t. i. a francia forradalomnak eléggé nem sajnálható függeléke volt. E függelékek, mint kinövés az emberi testet, elrutították magát a forradalmat s annak nagy szellemi művét: a világ felszabadítását az egyházi és nemesi társadalom béklyói alól. E két függelék az oka, hogy ma is sok nemes és kiváló jellem akad, ki nem tud eléggé őszintén örvendezni ama forradalomnak, melytől két nagy túlhajtását elválasztani és ezektől különálló bírálatot alkotni nem képes. Az anya és két elfajult gyermeke ez: a kölykök annyira ordítanak, hogy nem halljuk az anya hangjának szíves puhaságát s oly éktelen automobilos port vernek fel, hogy elvesznek előttünk az anyai arcz szobrászi metszete s gömbölyű testének hullámos körvonalai. Minden, a forradalom iránt érzett imádatunk nem tudja eltagadni, hogy ő volt az anyja XVI. Lajos megölésének és Napoleon megteremtésének. A forradalom láza nélkül a legkezdetlegesebb emberi társadalom is visszariadt volna attól a badar szörnyüségétől, hogy egy politikai gyilkosságot szavazattöbbséggel, az új kornak ez esetben igen szerencsétlenül agyonhajszolt vesszőparipájával indokolni s a szótöbbség által a lelkiismeretet megnyugtatni lehetséges. Érezték ezt a nem tisztelt szavazó urak is, midőn szavazataikat hosszú beszédekkel támogatták s érezte ő gyalázatos abbésága, Siéyes is, aki a „La mort, sans phrase” mondattal adta le szavazatát. Igen, óh abbé úr! a halál frázis nélkül, – mert hiszen a gyilkosok Káin óta és Önön keresztül napjainkig sohasem mondanak sem miséket, sem beszédeket az áldozatok teste felett. Csak-hogy egyet elfelejtett Ön, legfőképp nem Tiszteendő! nevezetesen elfeledte azt, hogy ha a gyilkosok frázis nélkül ölnek is, nem képesek megakadályozni a többi, embereket abban, hogy a

gyilkosság felett elmélkedjenek és elitelő véleményt alkotván, a gyilkosoktól megvetéssel, utálattal és undoros félelemmel elforduljanak. Ez az eredmény, következett be Európaszerte, midőn a franciák megölték C a p e t Lajost, aki sokkal inkább volt C a p e t, mint Lajos, – inkább volt polgár, mint uralkodó és közel állván a pipogyához, nem lehetett zsarnok. – Az eszményi iránytól, melyet a forradalom oly szimpompázó módon képviselt, – a politikai önkívületben elkövetett királygyilkosság s az ennek nyomán megtartott nemesi autodafék Európa közvéleményét elhidegítették. Ez az eredmény beállott „országunkban is, pedig az 1791-es törvényhozással a demokratia ügye jól megindult s a Martynovics összeesküvése is mutatja, hogy a dolog nem maradt volna a régiben.

IV.

S még ha a dolog ennél maradt volna! Ha a francziák megelegedtek volna azzal, hogy francziákat öljenek, a forradalom igazságai gyorsan újra felszínre kerülhettek volna. De Don Juan nem elégszik meg egy család összes asszonyaival, – neki egyre új fajták, új asszonyok kellenek. A forradalom népe addig lakmározott francia húst, hogy végre megundorodott és maga felé emelte a maga szellemének legkiválóbb egyéniségét, hogy rendet teremtsen és a felszabadított óriási erőket megfelelőbb módon, azaz nem francia testek ellenében értékesítse. Ezt a hatalmas egyéniséget előbb „Bonaparte első konzulnak”, aztán „Napoleon császárnak” nevezték. Fájdalom, ez a férfi nem volt az a Washington, akire akkor szükség vala. Egy francia Washington megcsinálta volna a rendet, kibékítette volna az inkább megijedt, mintsem haragvó európai zsarnok királyokat és nemzeti mun-

kára vezényelve a felszabadult erőket, bent hátaik, más Franciaországot, kinn pedig a forradalom' népszerűsítését teremtette volna meg. Ha Bonaparte a Washington helyére kerül, kétségtelenül láttuk volna az amerikai egyesült államok rengeteg hadi népét átvitorlázni Anglia partjaira, hogy megfenyíttessék a gőgös anyaállam. Ez a new-yorki Bonaparte hadat izent volna a tűzföld népének abban az órában, melyben a new-yorki Washington önként elhagyván magas politikai állását, újra jelentkezett békés páholyánál régi széke végett, azzal háritván el magától minden dicséretet hogy „semmit sem cselekedett, mint kötelességét” és ha van valamely érdeme, az egyedül abban áll, mikép egyetlen emberei sem hozott több áldozatot, mint amennyi a szabadságra okvetlenül szükséges vala, s annyi embert mentett meg, ahányat csak az adott körülmények közt lehetséges volt megmenteni. így tett és szolt volna egy párisi Washington is, de a történelemnek tetszett a francziák élére nem egy Washington, hanem egy Bonapartét állítani. A farkas lett a pásztor és a falánk sertés foglalta el a jó kertész helyét. Ez természetes is. Egy Washingtont a jakobin szellem nem termelhetett és el sem fogadhatott: csak egy Bonaparte névre anyakönyvelt vérkirály származhatott oly szörnyű anyaméhből. Az eredményt tudjuk: háború háborút nemzett, emberekből hekatombák emelkedtek s oly irtó csaták és lelketlen mészárlások következtek be, melyekhez hasonlóra a figyelő krónikásnak egészen addig kellett várakoznia, míg ugyanezt az alávalóságot el nem kezdték a – XX-ik század gőgös császárai. – így lett Bonaparte neve rettegett és gyűlölt és ez utón állott élő Európában egy egységes közvélemény, mely a leghűbéribb Reuss-Schleuss herceget a legradikálisabb polgárral összhangba hozta Napoleon és az általa képviselt

irány leküzdése végett, így történt meg, hogy midőn a leghatalmasabb Caesar kopogtatott a magyar nemesség határain és szövetségre hívta fel őket, a magyarokat oly sokszor gyilkoló Ausztria ellen: a Rendek közönnyel fordultak el . . . Mintha így szóltak volna: Menj tovább forradalmi jelszavaiddal, Napoleon. E jelszavak nálad csak császári önkényed fenntartásának eszközei. Mi lelkesülünk az egyenlőségért, de nem kérünk oly egyenlőséget, mely egy zsarnoki kényuralom alatt mindeneknek egyenlő szolgaságából áll. Mi óhajtjuk a testvériességet is, de nem azt, amelyet a guillotine tart fenn s mely a francia testvéreket, a nem francia testvérek ellen háborúba és gyilkos csatákba vezényli. Ami pedig a szabadságot illeti, hát igaz, hogy Ausztria sokféleképp megpróbálta már elvenni a mi szabadságainkat, de azért mindazonáltal itt mégis vannak némely szabadságok. Ellenben a kiontott vér gőzein keresztül nem tudjuk látni, miben áll voltaképen az a kivívott francia szabadság, mert annyi bizonyos, hogy az urak leölése, – ez a politikai negatívum, – még nem teremti meg a szolgák szabadságát. Efféleképp gondolkozának és sorakoztak Ferencz király seregéhez. Így utasította vissza a magyar nemzet nemcsak Napóleont, hanem vele együtt a forradalmat és ezzel együtt a forradalom által képviselt eszményi irányzatokat. Így történt, hogy a Mária Terézia által öntudatlanul megindított eszményi gondolkozás Magyarországon a XVIII. század végső s a XIX iknek első évtizedében lényegesebb eredményeket nem érhetett el. – A világ a létért küzdött. Ily küzdelem alatt minden más emberi törekvés, minden magasztosabb felé haladás szünetet tart. Csak részben áll a latin közmondás, mely szerint a törvények hallgatnak a háborúban. Istennek s az emberies szellem győzedelmes előrenyomulásának hála: ma már nem hallgatnak

egészen a háborúban sem. De amint részben hallgat a törvény, úgy jó részben elhallgatnak a múzsák is Mars kemény csapásai láttára. A Tyrtaeusok akkor is énekelnek s a későbbi hősköltemények magvai gyakran születnek meg nagy csaták ölén. Lényegében véve mégis szenved az irodalom s a művészet minden más faja a háború alatt. Annál jobban szenved, minél kezdetlegesebb a nemzet művészeti fejlettsége. Nálunk e fejlettséget a kezdetlegesség helyettesítette. Természetes tehát, hogy midőn a forradalom két rút kinövése a lelkeket elfordítá a magasabb eszményi célok-tól és törekvésektől, más felől a folytonos háború a közfigyelmet a létfenntartás felé irányította, a testőrség által megalapított eszményies áramlat megakadt és közel harmincz évig szunyadni volt kénytelen. Az élet rideg valósága, a legreálisabb élet-szükségletek, a létezés fennmaradásának iszonyúan anyagelvies kérdései minden ideális munkát megállítottak.

Mindezt a gólyakirály tévé, ki az európai hűbérvilág pocsolyáit alaposan felforgatta anélkül, hogy egyetlenegyét is kiszárított volna. Bonaparte bukásával a helyzet megfordult. A forgalmi akadályok leglényegesebbje elhárult az eszményies irány megállított vonatai elől. Alig hogy megbukott a császár, a világ rögtön észrevette, hogy az emberiség egyik legnagyobb lángesze tűnt le. A hadvezérben egyszerre meglátták a nép petit caporalját. Eloszlott a gyűlölet és helyet adott a csodálatnak. Mindig így volt, mindig így lesz. Nincs elszomorítóbb, félelmesebb, mint a tűz. De ha tőlünk elfordult s már csak haszontalan romokat pusztít, utolsó fellobbanásainál észrevevesszük, hogy tulajdonkép minő szép vala. Hozzájárult, hogy Bonaparte megbukását a császár urak a szent szövetség kikövácsolására használták fel. Ott született, abban a diplomáciai műhelyben az általános véd-

kötelezettség neve alá rejtett új európai rabszolgáság is. A kormányok s a létező állapotok rohamosan vesztek népszerűségükből, a közvélemény egyszerre elfeledte Bonaparte család s a párisi lerontásokat és csakhamar feleszmélve, elkezdte megkülönböztetni a forradalmat a ő két ki-növésétől és azokat, amint illik, külön-külön bírálta el . . .

Mit mondott róluk, már a következő fejezetekhez tartozik. Egyelőre azt kívántuk kimutatni, hogy jóllehet a folyamat már Mária Terézia idejében megindult, Bonaparte bukásáig a magyar eszményies és regényes (ideális és romantikus) iskola győzelmesen fel nem emelkedhetett. Nem volt meg a hozzá szükséges hangulat a politikában, a gondolkozásban, az emberek szívében és helyzetében. És mivel valamely művészeti iránynak, pl. az eszményiesnek jeles képviselője soha sem léphet fel eredményes hódítóként addig, míg a környezet gondolkozásában az általa csúcspontra emelt irány, legalább részben, uralomra nem jutott: azt hiszem, sikerült kimutatni, hogy Jókai Mór, egy Jókai Mór a XIX. század első két évtizedében nem keletkezhetett.

V.

Hogyan? kiált fel a türelmét veszteni kezdő olvasó, Ön be akarja bizonyítani s a történetből akarja leszármaztatni, hogy az írók követik és nem megelőzik korukat? Hiszen ez szellemi forradalom. Hiszen mindig az ellenkezőt hirdették nekünk, nevezetesen azt, hogy a nagy író megelőzi korát. Továbbá mit érünk annak megállapításával, hogy Jókai 1820 előtt nem jöhetett? Nem ez volt a kérdés, hanem az, hogy miért veszttette el még életében vezető szerepét az irodalomra?

A felelet ez ellenvetésekre könnyű.

Nem mondjuk azt, hogy a nagy író mindig követi korát. De nem áll az sem, hogy mindig megelőzi. Sokszor megesik, hogy az írók megelőzik nemzedéküket és csak haláluk után ismerik el az ő igazaikat. De ezekben az esetekben az író nem is aratott ám életében igazi sikert, nem vezette sem az irodalmat, sem a gondolkozást. A sikert elérő nagy író, a nagyság és a siker csak akkor lehetséges, ha a gondolkozás a környezetben már megérlelte volt azokat az eszméket, melyeket az író képvisel és legalább is fogékonnyá tette a világot, az író külvilágát ama irány felkarolására, melyben a költő mozog. Ha ez a kellék nincs meg, a legnagyobb lángelme is lényeges sikerek, pozitív eredmény és látható nyomok nélkül száll sírjába. Akkor csak olyan volt, mint a sziklás vidékre hullott esőcsepp, mely lenn az alföld rónáin áldásos termékenyítő tevékenységet fejthetett volna ki, de ott a hegyi kőzetek között minden alkotó eredmény nélkül megy vissza a mélybe. Az író, vagy másfajta művész, mely oly igazságot, vagy irányt szolgál, melyre a közönség még nem érett meg, melynek győzelmét a szivekben még nem óhajtják, melynek diadala a társadalom méhében, hogy úgy mondjuk, legalább in petto még nincs benne, az ily író, az ily művész koplalni fog, vagy zene és nyelvórákat ad és síró lélekkel hordja titkolva saját nagyságát. Ellenben az oly író, ki ugyanazt hirdeti és ugyanoly irányban dolgozik, amit és aminőben a társadalom: az rendesen igen gyorsan jut népszerűsége, művelt elkapkodják s a nagy erkölcsi és anyagi eredmény új hasonló munkák alkotására kényszeríti őket. A kölcsönhatás ilyenkor gyakran bámulatos magaslatokra emelkedik. Az író a népre, a nép az íróra hat felemelőleg, buzdítólag, fejlesztőleg. Az író a művészet legmagasabb tökéletességéig fejleszti saját irányát, modorát és eszmekörét. A nép pedig annyit va-

lósít meg a gyakorlati életben az író tanaiból, amennyit csak lehetséges és oly mértékben válik követőjévé, aminőben a viszonyok megengedik. A végtelenbe azonban egyetlen emberi tevékenység sem hatol és ez az egyszerű törvény kerítést tesz a legkáprázatosabb lángész hatásai elé is. Jókai lángesze sem lehetett kivétel.

VI.

Tételünket, hogy a legnagyobb szellem sem önmagában véve teremti a sikert, hanem a környezet bizonyos összehangzó előkészítettsége is szükséges hozzá: a művészetek és a politikai történelem ezer példájával igazolhatnánk. De csak egy párt nézzünk, melyek különösen jellegzeteseknek látszanak. *Voltaire*, aki kétségtelenül egyike volt az emberiség legnagyobb szellemeinek, vadonat új, töretlen irányt mutatott a francia népnek. Oly irányt, mely később helyesnek is bizonyult s amelyet ma pappárti (klerikális) népek és emberek immár öntudatlanul követnek, noha *Voltaire* nevét átkozni kedves kötelességüknek tartják. Olyasféle ez, mint a mindig vasúton utazó kereskedő esete, aki útítársainak folyton a vasút káros befolyásait magyarázza. *Voltaire*nél tehát a nagy sikerek két fő tényezője adva volt, mert megvolt a lángelme és megvolt az új, az igaz tanítás. *Voltaire* hatása eleinte mégis oly jelentéktelen, sőt oly nemleges volt, hogy mindenkép indokolt vala számkivetésbe mennie. Kortársai nem értették meg és még megélhetése sem igen lett volna otthon biztosítva. Szomorú reá gondolni, miként csavarog e nagy szellem Német- és Oroszország kietlen földein. S a legszomorúbb, hogy folyton királyi udvarok kegyelemkenyerét eszi. Mit érezhetett ez az ember, akinél nagyobb demokrata sohasem született, mikor el kellett fogadnia egy Isten kegyelméből való egyed-

uralkodó kegydíját! Az élet nagy szeszélye ez esetben ugyan pillanatnyi kárpótlást adott, mert Voltaire egy szokatlanul hosszú élet végén, létezésének utolsó jelenete gyanánt még megérhette, hogy a párisi nép elkezdte megérteni és a hazatérő költőt oly ünnepléssel vette körül, melynek részleteiben már csak úgy harsog a forradalom. De ettől az egy mozzanattól eltekintve, Voltaire egész élete a sikertelenségek bús láncolata. Az ok egyszerű: Voltaire előbb lépett fel, mintsem a francia politikai gondolkozás és társadalmi világnézet az ő tanai számára előkészítve lett volna: ő maga tehát könnyű és belértékéhez mért sikereket nem érhetett el. Ő maga volt az előkészítő: a francia forradalmi gondolkozás úttörője és viselnie kellett az úttörők ama közös keresztjét, mely Jézustól kezdve s ő előtte is minden ily kezdeményezőre reánehezül.

Kisebb jelentőségű téren ott van Berlioz, aki kénytelen elhagyni a zene és dal birodalmát, a csupa összhangzásban dolgozó s már nyelvében is zenés Franciaországot és Német- és Olasz földön tengeti létét. Műveit Franciaország még akkor is elveti, mikor már külföldön méltányolni kezdi. Mert a francia fül még nem volt előkészítve Berlioz magas szárnyalásához: nyomorog egész életén át az a francia, aki halála után nemzetének egyik legnagyobb művészbüszkesége. Vagy ott van a már érintett Martinovics. Ha a király az 1848. márczius 15-én egyszerre megadott nemzeti jogok egy tizedét engedte volna Magyarországnak Martinovicsék idejében: nincs benne kétség, ez összeesküvők a leghívebb, sőt lelkes királpárti polgárok lettek volna. Ha viszont Martinovics ötven évvel később születik, ugyanarra az emelvényre jut, melyről Kossuth, Petőfi és Jókai hirdették az új igazságot és ha eljutott volna is ugyanarra az oszlopra, melyen a tizenhármak

kimúltanak, sikere saját korára nézve tökéletes leendett. Így, egy elő nem készített korban az elismerés nélküli vérpad lett sorsa. Mert sem művészi, – irodalmi, zenei, stb. sem politikai és társadalmi igazság, vagy irány nem érvényesülhet a kellő előkészítés nélkül. Ez egyszerű tételek ismerete mellett igen sok esetben a jövőt is könnyen megjósolhatjuk. Ha pl. valaki felállna és napjainkban azt követelné a magyar kormánytól, hogy az összes magyar gyermekeket 10 éves koruktól az állam nevelje, állami tanintézetekben, teljesen azonos elvek szerint az az indítvány megbuknék, ha száz Pestalozzi élne és követelné magában az ország házában. – Pedig a fejlődés irányait ismerők előtt világos, hogy a kötelező állami gyermeknevelés elve közelebb áll a megvalósuláshoz, mint sokan vélik: Elemei már is kialakultak, a kötelező népnevelés, az ingyenes tanítás, az állam által felülvizsgált tankönyvek elveiben s abban a már végrehajtás alatt álló francia törvényben, mely az államtól eltérő felekezeti oktatást egyszerűen elnyomja.

Összevonva tehát igazságainkat: Vannak nagy írók, akik a kort megelőzik, de ezeknek egyéni, személyes sikereik nincsenek, vagy legalább nem számottevőek. Viszont a valóban koruk élére került nagy elmék eme kiváló befolyását, sikerét és személyes eredményeit az magyarázza, hogy tanításuk és irányuk számára saját koruk már kellően elkészült.

Az előbbieket hasonlók a magvetőhöz, ki száz évben egyszer virágzó növényt, vagy csak évtizedeken át kifejlődő fát ültet el. Nem tudja, hogy ő maga meglátja-e még a növény virágát, vagy pihenhet-e a fának árnyékában? Valószínűbb, hogy ezt sem érheti el. De mégis vet és ültet, mert belső szükség, valódi életösztön kényszeríti. Neki elég tudat, hogy a virág ki fog nyílani,

a fa lombjai kihajtanak s az utána jövő nemzedék élvezni fogja azt, amit ő oly szívesen nyújtott volna már kortársainak.

A második csoportbeliek hasonlóak az indiai tenger gyöngyhalászához, ki élete kockáztatásával száll le a tenger mélyére, hogy onnan a gyöngy-kagylót kihalássza. Életük kockáztatásával, sokszor feláldozásával szállnak le a néplélek tengerének mélyeire, hogy az ott szunnyadó, de már érlelődő Igazságot kiemeljék és minden ragyogását felszínre hozzák.

Ezek eredményes működése soha sincs nagy jutalmak nélkül: amazok sorsa a mellőztetés. Ne kutassuk most, melyik író szereplése az értékesebb. Örvendezzünk a Jókai szempontjából hogy Jókai emezek közé sorakozott.

VII.

Kimutatván, hogy Jókai 1820. előtt lehetetlen volt, tévedés lenne azt hinni, hogy gondolkozásunk ez eredménye a felvetett kérdésre közömbös. Mindnyájunkat csak ugyanazok a természeti erő-tényezők tartanak fenn és sorvasztanak el, melyek együtthatásának létezésünket és felemelkedésünket köszönhetjük. Nincsenek véletlenek. Legkevésbbé van véletlen abban, hogy a művészetnek, tehát az irodalomnak is valamely iránya bizonyos területen mikor és hogyan fejlődik ki. Ez minden más téren is áll. Bonaparte helyére nem jöhetett Washington, mert a fejlődés Parisban egy Washingtonot nem eredményezhetett – és megfordítva. S amint egy irány felemelkedése, tehát az apostol érvényesülése a természeti erő-tényezők megfelelő viszonylatától függ, ugyancsak az illető irány elmosódását is ugyanama természeti erő-tényezők megváltozott állapota idézi elő. Az apostol pedig ez elmosódás folytán, amint jött, úgy elmúlik, minden

népszerűségével és befolyásával egyetemben. – Egyéni tekintélyét a hála és kegyelet végkép soha, sehol ki nem alvó erői fenntarthatják» de szakmájának vezetése menthetlenül kiesik kezeiből, mihelyt a körülötte levő világ irányt változtatott. – Midőn reámutattunk, hogy a XIX. század elején a logikai kényszerűséggel uralomra jutott reális irány, a reális életszükségletek nyomasztóan előtérbe állása folytán egy eszményies irodalom és író nem fejlődhetett és különösen fel nem emelkedhetett: egyúttal már annak megfejtését is megtaláltuk, hogy egy későbbben felemelkedő eszményies irány és író mily feltételek beállta esetében és mikor fognak ismét a feledés örök tengerébe elmerülni. A magyar társadalom 1820 körül (ily kérdésekben a pontosabb meghatározások csaknem mindig lehetetlenek) belépett az eszményies gondolkozás jegyébe és benne maradt Világosig és lassan eső irányzattal a hetvenes évekig. Ez irány felemelkedése egész sor eszményies és regényes írot vetett a felszínre. Vörösmarty még részben a nagy hadmenetek gondolkozásának gyermeke, de akik közvetlenül utána jönnek, mind tisztán az idealista gondolkozás fiai: Szigligeti és Jósika, Petőfi és Vachot, Kosuth és Tompa, végül ő, akinek nevéhez e vizsgálódás fűződik: Jókai Mór.

VIII.

Úgyde, ha nincs véletlen a szabad természet ily komoly dolgaiban és ha csaknem varázsütésre látjuk 1820. táján az egész magyar társadalmat belépni az eszményies gondolkozás irányába – és pedig sokkal azelőtt, mintsem ily irányban írók és politikusok határozott programot adtak volna –: felmerül az a kérdés, mi okozta hát ezt a nagy átalakulást és annak oly rohamos sikerét?

E tünemény megérthetése végett vissza kell mennünk az ember élettani jelenségeihez. Az egyes ember még testének végtagjain is különböző izmokkal rendelkezik, melyek különböző irányú és fajú munkákat teljesítenek. Innen van, hogy egy bizonyos munkában elfáradás még nem jelenti azt, hogy az egyén másnemű munkát sem tudna teljesíteni. Ugyanez áll ama tevékenységekre, melyeket ma is szoktunk lelkieknek nevezni, jóllehet ma már tudjuk, hogy test és lélek el nem választható és elhatárolhatlan egységet képeznek. Ezzel már úgy vagyunk, mint a naplement és napkelte kifejezéseivel, melyeket a tudomány is megtartott, noha mindnyájan tudjuk, hogy a nap sem le nem megy, sem fel nem kél.

A test és lélek megkülönböztetését is fenntarthatjuk, azt azonban már nem szabad hinnünk, ha a tévedések labirinthjébe lépni nem akarunk, hogy az, amit testnek nevezünk, másféle törvények alá esik, mint a léleknek nevezett egyéniség-részünk. A lélekre is áll tehát az, hogy változatos tevékenységre képes az egyneműben elfáradás után, – mert neki is különböző irányban mozgó képességei vannak. Hozzá tehetjük, mint a régi latin közmondással is igazolt, ismeretes igazságot, hogy a változatosság a tevékenység fajtája dolgában gyönyörködtet is. Minden gyönyörűség után vágyakozunk. Ezen semmi puritánság nem segít. E vágyakozás annál nagyobb, minél kevésbé felel meg testi, vagy lelki szükségletünknek a rendesen végzett, a köteles munka és minél hosszabb időt kell eme köteles munkában eltöltenünk. A gyermek azért vágyik oly erősen a szünidő után, mert a tudomány gyökerem rágódván, neki az még örömet nem okoz, – mégis mindig hosszú időszakon át kell annál maradnia. Ezért neki a tanév csakugyan a szünidőnek leghosszabb és legkellemtlenebb megszakítása. A hivatalnok alig várja

a hivatalos óra végét, ha munkájához a fizetés szükségén túl egyéni lelkesedés nem köti. Tapasztaljuk továbbá, hogy amidőn a tevékenység változtatásának lehetősége elkövetkezett, a túlnyomó többség homlokegyenest ellenkező tevékenységhez kap és az előbbivel anológhoz csak igen kevesen nyúlnak. Ezek a kevesek többnyire olyanok, akik saját hivatásbeli munkájukat is nagy lelkesedéssel karolták fel: a valóban tudós tanár, a művészete által áthatott festő, az egész lelkét népe javára szentelő államférfi. Ezek azután, figyelmeztetve lévén, hogy ne dolgozzanak oly túlsókat és nyolcz órai munka után nyolcz órát szórakozzanak, Széchenyi módjára azt felelik, hogy hiszen ők úgy tesznek: nyolcz órát dolgoznak kötelességből, nyolczat szórakozásból. A mindennapi emberek tömegvilága a hivatalos óra után nem nyúlhat még a sakkjátékhoz sem, mert ez épen csak azért nem tudomány, mivel hatása és eredményei az emberiség sorsára közönbösek. Az átlagembernek a véletlen esélyei szerint igazodó kártyajáték, elefánt csontgolyók egymáshoz ütköztetése s effélék lesznek szórakozásai, vagy jobb esetben a lelki tevékenység után a testiekhez nyúl és tornát üz. Mellesleg mondvá, itt rejlik egy lényeges oka annak, hogy miért olvasnak ma aránylag kevesebb klasszikus és tudományos könyvet nálunk, mint a harminczas és negyvenes években. Akkor a nemzeti értelmiség túlnyomó része gazdálkodott, ebben kifáradása óráiban tehát örömmel nyúlt az ellentét változatoságát megadó és őt új világba emelő könyvekhez. Ma beszorulván a hivatalokba, este a komoly könyvhöz nyúlnia nem volna változatosság. Szóval az egyén folytonosan változtatja tevékenysége nemét és irányát s mivel minden tevékenység más-nemű gondolkozást tételez fel, párhuzamosan változtatja gondolkozása irányát, sőt külső magatartását is. Innen, hogy az előbb valódi kis kényúr,

hivatalfőnök a kaszinó termeiben igen barátságos leereszkedő úri ember, a boltjában csupa kellemetességekből összetett kereskedő pedig a játékasztal legizgatottabb és veszekedőbb alakja lehet. E jelenségeket mindnyájan napról-napra láttuk és talán csak tiszta véletlen, hogy ugyanezek ismétlődését a nagy tömegek természetrajzában nem vettük észre. Kivált, ha az eddigi jelenségekhez hozzátesszük azt a szintén közismert tényt, hogy az egyes ember, bizonyos ideig szolgálván egy állásban, rendszerint vágyat érez valami másnemű állás és foglalkozás után.

Az ügyvéd, gyakorlatának tizenötödik évében rendszerint már megunta a pereskedést és szívesen lenne politikus, gazda, avagy tisztviselő. Emez még messze van a nyugdíjazás korától s már a hivatali rabszolgaságot emlegeti. Száz és száz politikus a második évtizedben vagy annak végén kijelenti, hogy a közélet viszonyai undorral töltik el, pedig a közélet sohasem volt sem egészen piszkos, sem nem lesz soha egészen tiszta. Az orvos ily időszak után kijelenti fiának, hogy akármi lehet, de orvos semmi szín alatt. Mindebben persze szerepet visz az is, hogy saját foglalkozásunk árnyoldalait éveken át jobban felismerjük, mint az inkább fényességeiben élénk álló szomszéd életpályákat. De lényegesebb elem mégis a megunás s az egyetemes, az ösztönszerű vágyakozás a változatosság felé. Hogy ez a lényegesebb: annak bizonyítására elég reámutatni arra, hogy a hivatás megunása rendszerint legerősebb azoknál, a kiknek pályájukon legnagyobb sikereik vannak. A jönevű ügyvéd azt véli, benne a harmadik Pitt veszett el s a méltóságos tanácsos úr azt sejti, hogyha szellemének a hivatalos ügyrend korlátokat nem szabott volna, neve okvetlen a történelembe kerül. Innen ered még az a szintén általános tünet, hogy a nőtelen maradt agglégény vég-

telén sirámra kél elhagyatottságának nyomora felett, sok családos ember pedig elátkozza azt a perczet, melyben megnősült. Csak a legkimagaslóbb, az erős jellemek képesek az egész életen át egy ön-választotta foglalkozáshoz és életmódhoz elégedetten kitartani és ez esetekben is mindig kérdéses, hogy az elégedettség nem a változhatatlanságban megnyugvás magasabb életbölcseletéből, vagy a pályához nyert magasabb képesség, az előkelőbb sikerek és művészies lelkesedés rendén sarjadzott-é ki. Az előbbi esetben az elégedettség tulajdonképen nemes öncsalás, bölcseleti eszközökkel. Az utóbbi esetekben a kivételes egyénekhez jutottunk, akiknek viselkedése nem változtat az átlagemberekre érvényes szabályokon. – És még ezeken is ki-ütne a változatosság vágya, ha az emberi élet tartama s ennek keretében az egyéni tevékenység időszaka nem volna oly szomorúan, csaknem tragikusan rövidre szabva.

IX.

Mindezek a törvények a tömegekre is érvényesek. Úgy tetszik, nincsenek is a tömegek élet-tanának más és külön törvényei, mint azok, a melyek az egyénekre is érvényben állnak. Az ellenkezőt kimutatni akarók azt a benyomást teszik, hogy sikerült nekik a kutató szellemességét, de nem sikerült a külön törvények létezését és mi-benállását bizonyítani. A tömeg egyes emberek összetétele és képtelen elvonatkozni az őt alkotó egyesek szabályaitól, életmódjától. Igenis vannak különbségek az egyesnek s a tömegnek viselkedésében, de e különbségek nem az élettani törvényekre, hanem az életműködés külsőségeire vonatkoznak. Például, valóban sokszor megtörténik, hogy a legjámborabb nyárspolgárokból alakult csoport vérengző lesz és hősiesen ostromol meg

egy gyűlölt erődöt. De ez nem onnan ered, mintha külön törvény volna érvényben a tömeg felett. Adjunk egy megtámadott gyenge ember kezébe oly erőt, – pl. fegyvert, mely őt ellenfelénél erősebbé teszi, vagy legalább őt egyszerre a harczképességhez emeli fel s a megtámadott hirtelen abban fogja hagyni tartózkodását, talán futását. Az eredetileg csak utczai tüntetésre, érzelmei kifejezése végett felvonult polgár a tömegbe jutva, észrevétlenül szívja magába a tudatot, hogy a tömegben és a tömeg által erőssé, hatalommá lett, – hogy módjában van érzését akarattá s ezt cselekedetté változtatni és végre, hogy eczélből csak az előlállóknak kell megindulniok.

Hozzájárul, hogy a tömegnek ugyanazonos érzése meghatványozza az egyes hajlamának erejét: ha mind egy nézetten vagyunk, hogyan mer akkor valaki velünk szembeszállani? így lesznek a bárányok hódító oroszlánokká. De ez átalakulás nem külön törvények műve, hanem az erőösszeállítás eredménye. Jöjjön túlerős katonaság, melylyel a küzdelem felismerhetően képtelenség és az átalakulás nem, vagy tíz esetből egyszer történik meg. Nincsenek tehát külön tömegtörvények, de az egyesekre érvényes tételek a tömegre is érvényesek. A nemzetek nem egyebek, mint politikailag szervezett tömegek. Ennélfogva alá vannak vetve annak a tételnek, hogy nem egy, de sokféle irányú és fajú tevékenységre bírnak képességgel, – hogy az egyik irányban elfáradva, még nincsenek kimerülve másnemű tevékenység dolgában és hogy sokáig üzvéen kényszerből, vagy lelkesedésből egy bizonyos irányú tevékenységet, a kimerüléssel párhuzamosan növekedik az ösztönyszerű vágyakozás a gyönyörködtető változatosság után. Csakhogy a nemzet bonyolultabb és nagyobb szervezet lévén az egyénnél, bonyolultabbak és nagyobbak az általa egymás mellett és egymásután vég-

hezvitt tevékenységek s az azokban előforduló változatosságok is. Ennek megfelelően nehezebb a nemzeti cselekvőség irányváltztatásának kimutatása is.

Sokan még az új irány alatt is megtartják előszeretetüket a régi, elmúlt irány iránt s nagyobb tehetetlenség – erejük által ahoz kötve maradnak, mint megannyi apró Prométheusz, ki máját érzi naponta kivágottnak az által, hogy körötte új rend, új eszmeáradat fejlődött, melyet ő meg nem ért s mely ő felette egyszerűen napirendre tér.

Mások viszont már egy még újabb rend és irány körvonalait látják s lelkileg abban élve, képtelenek magukat a jelenbe beleélni, a jelen viszont képtelen őket megérteni. Amazokat szokták reakciónáriusoknak, emezeket felleghasgatóknak és ábrándozóknak nevezni. De mindhárom csoport együtt összekavarva jelenik meg a bíráló szeme előtt s így sokszor nehezzé válik kimutatni, hogy valamely irány mikor érte el tetőpontját és mikor szorult le határozottan. A mi esetünkben ez a feladat nem nehéz. Meg kell vizsgálnunk, mit cselekedett a magyar nemzet s benne kiváltkép a nemzet értelmisége a XVIII. század végén s a XIX-nek elején, mi kötötte le érdeklődését, mi foglalta le erőit, vagy erői színét-javát, továbbá, hogy vajjon ez a tevékenység, a nemzeti erők felhasználásának ez az iránya megfelelt-e a nemzet hajlamainak, avagy csak kényszerűségből lett uralkodó? Ezeket megállapítván, tudni fogjuk, hogy minőnek kellett lenni okvetlenül az új iránynak, mely a réggel szemben a változatot képviseli és tudni fogjuk azt is, hogy a nemzet a változatosságot ez esetben lanyhán, vagy élénken kívánta, az előző irány megünása részleges és mérsékelt, vagy általános és nagyfokú volt e? Előző esetben az új irány eljön ugyan, de magas hullámokat nem fog felverni, mert enyhe az elégedetlenség ama szele, mely az új

hullámokat előhajtja. Utóbbi esetben azonban legyünk elkészülve a legmagasabb és olyan hullámverésre, mely nem fog megkímélni egy gátat sem, sorra dönti le a régi házakat és egész sor Tekintély-bálványt tör össze, míg magát kitombolva, ő is kifárad és elpihen babérain, – vagy bukásain.

X.

Vigyük ki a felső mennyiségtan tudósát egy szüreti ünnepre s eresszük meg előtte a szokásos tűzijátékokat: bizonyosan elfelejti a mennyiségtant s talán gyönyörűség nélkül, de figyelmét mégis odaadja a sürgősen fényeskedő látványosságnak, így volt Európa mindazzal, amit a francziák a forradalom alatt s azután Napóleonnal Waterlooig valóban tűzijátékszerűen véghez vittek. Osztatlan figyelem kísérte e látványosságot s e figyelem oly erős hatású volt, hogy még a későbbi nemzedékek életében is megnyilatkozott, amidőn már a francziák viselt dolgai épenséggel nem voltak sem nagyszabásúak, sem fényeskedők. Magyarországon is ez adta a beszélgetés és gondolkozás legfőbb anyagát. S regeink is küzdöttek ott azokon a harcztereken, melyre a világ figyelme fordult. Országok dőltek romba és új birodalmak keletkeztek pillanatnyilag a Caesar öklének csapása alatt. A földrész legbüszkébb uralkodói futva menekültek székvárosaikból s a korzikai hős Schönbrunnban ütötte fel főhadiszállását. Ily események, főkép ha nem feledjük azok tömegesen, egymásután, villámgyorsasággal érkezését, természetesen a legszelebb körök érdeklődése mellett folytak le.

Ez érdeklődés fokát elképzeltethetjük, ha vissza gondolunk a sokoldalú és pártokat teremtő izgalmakra, melyeket egy egyszerű franczia-zsidó kapitány ártatlan elítélése országunkban feltámasztott,

vagy arra az érdeklődésre, melylyel az angol búr háború jelentéseit közönségünk kísérte. Pedig Magyarországra e két ügy teljesen közönyös volt, már amennyire valamely nemzet ügye a többire közönyös lehet. – Ellenben a francia hadjáratok nálunk is az elevenbe vágtak, a mi pénz és vér-áldozataink is folytak s az lévén a kérdés: lesz-e még Ausztria? – benne volt a kérdésben az is, hogy mi lesz Magyarországgal? Hozzá kell tenni, hogy akkor még nem voltak kifejlődve mai fokukban a tudomány és művészetek s így a figyelemnek többféle tárgyak között megoszlása alig volt lehetséges. Természetes tehát, hogy a nemzet és főkép annak értelmisége egy emberöltőn át a háborúval egybekötött jelenségekre és teendőkre fordította mindazt az idejét, mely az egyes emberek-nél a legegényibb feladatok elvégzése után a köz dolgaira fennmarad.

Más kérdés, hogy örült-e a nemzet értelmisége, lelkesedett-e a nemzet zöme ezért az állapotért? Szó sincs róla. Egyetlen rétegnek sem volt oka lelkesedni e viszonyok és jelenségek láttára. A nemesség a háború terhei alól kivonta magát amíg csak lehetett azzal az ürüggyel, hogy a francia seregek nem lépték át a magyar határokat. De a francia nemesség legyilkolása iránt mégis természetes ellenszenvvel viseltetett. A főpapság Bonapartéban az Egyház nagy ellenségét látta s volt oka izgatottnak lenni még ama gondolatra is, hogy ez ember akarata Európának is törvényt szabhat. Hiszen ez a Bonaparte volt az, ki megtagadta az Egyház tekintélyét s ha kötött is vele hosszas és erőszakos tárgyalások után egy konkordátumot, annak kiadását oly végrehajtó rendelettel kísérte, melyben a konkordátumban még meghagyott egyházi jogokat is megnyirbálta. A nagy néposztályoknak nem volt módjuk közelebbről megismerkedni a napnyugaton történő

dolgok belső lényegével, de a folytonos háborúk az ő folytonosan megterhelésével jártak. Mindenki foglalkozott tehát egy kissé a külügyi helyzettel, azonban senki sem lelkesedéssel, senki örömmel. Mindenki tele volt aggodalommal a jövő és panaszszal a múlt iránt.

Az egyik család már hónapok óta nem hallott hírt katona fiáról, a másik jobban örült volna, ha nem kap híreket. Az emberek értelmesebbje nem tudta kinek lobogójáért imádkozzék, mert az bizonyos, hogy a régi császárok sem tudták boldogítani a népeket, az új pedig mitsem látszott törődni ily csekélységekkel. Ha ily viszonyok egykét évig állanak fenn, már lelki kimerültséget teremtenek. Európa 1789 tói 1815 ig szenvedett e kimerültségben s itt fásultság, ott kétségbeesés, mindenütt elvadás, keserűség, szeretetlenség, életunás ütöttek tanyát. Ez általános unottság legvilágosabb példája egy fontos negatívum: az osztrák seregek, jöllehet a gyorskezü Napoleon folytonosan munkában tartá őket, egyetlen valóban lélekemelő fegyvertényre sem hivatkozhatnak és e hosszú hadjáratok a külföldön, meg azok megfigyelése a belföldekről egyetlen számottevő költői művet sem eredményezett, sőt nyomukban még csak népmondák és legendák sem igen keletkeztek. Pedig a hősiség nem vezett ki a népek lelkéből. De akkor a harcokban nem volt semmi melegítő elem, – a katona nem is igen értette, miért küzd, miért vérzik s az otthoni rög miért nélküli a munkás kezeket, a család miért siratja a szeretett fiút? Költőink számára még Waterloo sem adott lelkesítő anyagot, szívükben pedig épen csak annyira tudták fékezni a Bonaparte lángesze iránt felébredő vonzalmakat, amennyire a honfiézés meg nem sértése követelte. Még a fennmaradt csekély számú katona adomák is jellegzetesek.

Nagy részük azt hazudja, hogy a magyar huszár és a német baka miként találkozik Napóleonnal, míkép kergeti meg Napóleont, mit kiáltott Napoleonra, holott mindezek az adomahősök magát Napóleont soha nem is láthatták. Gondoljunk a Simonyi ezredes dolgaira, melyekből az a legfeltűnőbb ténykedés, mely szerint az egyesült armadák győzelme után Parison úgy lovagol át a huszárezred, hogy minden katona lova nyakára hajtja a fejét és semmit sem néz meg Paris városából. Oh, nem olyan mondák és legendák maradtak reánk a török ellen folyt csatákból és nem ilyen tényekről szólnak krónikáink, mikor Rákóczi szabadságharcza, vagy a legutolsó nemzeti önvédelem dolgait írják. Ezekhez a napóleoni időkből ránkmaradt emlékekhez képest lélekemelő még az a berlini kaland is, melynek hőse a hétéves háborúban az ellenség fővárosából hoz keztyűt a szépséges és azonközben Sziléziában jól tönkre tett királynőnek. Emlékeink a napóleoni időkből azért oly szegények, mert senkisémm hevült ama idők dolgai iránt, sem az, aki részt vett a dolgokban, sem az, aki hivatva lett volna írni azokról.

XI.

De jött a forduló pont: Waterloo. A katonák hazajöttek és nem győztek eleget beszélni a külföld városairól, a magasabb házak, a jobban műveit földek, a nagyobb jólétben és több polgári jogokban élő külföld csodáiról. Visszajöttek a tisztek, akik Parisban sem hajtották lovuk nyakára fejüket és elmondták ama nagyobb haladás és emelkedettebb jólét belső okait. Kivált közülök egy, aki ijedve látta az óriási különbséget nemzetünk akkori állapota és az általa közvetlenül tanulmányozott francia és angol társadalom között. Neve Széchenyi István.

Parisban megtanulta, hogy a nép tartós elnyomása és a haladás hatalmi visszaszorítása kikényszerítik a forradalmat. Angliában pedig meggyőződött, hogy a nemzeti haladás és boldogulás nem tesz szükségessé és nem is igényel forradalmat.

Tanítása és politikai iránya e két csaknem érzéki tapasztalaton épül fel. Haladás kell, erőteljes és a külföldöt utólérő. Annak felülről kell indulnia, nem szabad várni, míg alulról döngetik a kapukat. És nem kell forradalom, hanem fokozatos kiépítés. Ez a tiszt épen jókor jött vissza. A nemzet nagyot nyújtózott. A lidércnyomás megszűnt. A lelkek felszabadultak a külügyi viszonylatok igája alól. A változatosság keresésének örök élettani törvénye immár érvényesülhetett. Érvényesült is rögtön, fenntartás nélkül. A néplélek kereste és megtalálta az ellentétes foglalkozást, az ellentétesen gondolkozás irányzatát. S mert sokáig volt és kényszerűségből a legreálisabb irány és tevékenység szolgálatában: az ellentét felkarolása rohamos lett és egyesítvén magában az összes már felismélt osztályokat, az új irányt a szélsőségekig hajtotta s a lehetetlenségek felé fejlesztette. Természetesen, az új irány a realitások ellentéte, az eszményiesség jegyében mozgott előre. Eleinte tapsolták Széchenyit, mert minden, amit mondott, a múlttal szakítást s egy új élet kezdését tartalmazta. Csatornákat követelt: hát építsünk csatornákat. Vizeket akart szabályozni: hát szabályozzuk a vizeket. Kaszinó legyen, hát állítunk kaszinót. És így lóversenyt és becsületpárbajt, alkotmányos parlamentet, és hitelgazdaságot, belterjes földművelést, lánczhidat, bankot és mindent, ami odakinn van. A Széchenyi-láz azonban igen rövid ideig tartott, mert nem tudta kielégíteni a nemzet belső lázát. A kedélyekben felébredt a három évtizedig visszafojtott eszményies és népszabadsági

áramlat. A francia forradalom tanításai újra viszonyították azt a rokonszenvet, melyet már eleinte felébresztettek volt. Mindenki tisztában volt azzal, hogy a nemzet anyagi jóléte, Széchenyi fő vezérelve, emez önmagában helyes reális politika, nem elégséges és hogy okvetlenül tenni kell már valamit a nép javára is, miután oly sokáig csak a felső osztályok és a király érdekeiben dolgoznak. Evégre gyökeres reform kell: meg kell változtatni a nemzet politikai alkotmányát, a francia forradalom alapeszméi irányában, a forradalmi szellem ama két rútkinövésével. Ez a közérzés oly lángelmét talált a maga kifejezésre juttatásához, mint Kossuth Lajos volt, ki nélkülözötte ugyan Széchenyi magasabb politikai belátását és mérsékletét, de a szónak nagyobb művésze volt és a kor szavát is jobban megértette. A két nagy elme szembekerült és a kor, mint hópegyet kapta fel és tette félre Széchenyit, a legmagasabb polczra ültetvén Kossuthot, mint az eszményies (idealista), politikai gondolkodás legszélsőbb és legművésziességesebb kifejezőjét. – Oly nagy volt az előbbi reálistikus élet megújítása és oly erős volt a beállított ellenhatás, hogy csak igen kevesen nem helyeselték Széchenyi e félretételét és azok is jobbnak látták a leküzdhetlen áradattal szemben elhallgatni.

Mindebben semmi más nem volt, mint élet-tani természetesség. Sokáig foglalkozván csakis császárok dolgaival, természetes volt a visszafordulás a népélet dolgaihoz. Tartamosán élvén a hőskötemények anyagának korában, egész lélekkel fordultak vissza a népies, a polgári és nemzeti gondolkodás világába. Míg 1815-ig az képezte a nemesi kúriák beszélgetéstárgyát, hogy miért kellett elveszni az austerlitz-i csatának, miképpen kellett volna előkészülni a háborúra, bír-e még a nemzet új sereget kiállítani stb. – 1815 után egy-

szerre észre sem veszik, már a nemesi jogok fenntartásáról, vagy korlátozásáról, a megyei igazgatás reformjáról, miniszteriális rendszerről, a botbüntetés eltörléséről, az ősiség megszüntetéséről, szabad sajtóról, jogegyenlőségről, szóval csupa oly eszmékről van szó, melyek egyfelől magát a nemzetet közvetlenül és kizárólag érdeklik, másfelől mindnyájan az új, az emberiség, a szabadelvűség, a milliók felemelése, szóval az eszményiesség irányát fejezik ki. Az irodalom híven megörökítette mind a két korszakot. Kazinczy és Kölcsey klasszicitása, Berzsenyi klasszikus ódái és részben Vörösmarty hőskölteményei is a napóleoni korszak szellemének felelnek meg s ama kor gondolkozásának kifejlődése után találnak leglelkesebb visszhangra. Az 1815 után kifejlődött eszményi irány pedig, mi után már a közszellemben uralkodó lett, egyre másra termelte ki magából a népies szín- és más műveket (Szigligeti darabjai és Petőfi – János vitéze), a legábrándosabb íyrát és a szenvedély csúcspontjáig hevített hazafi] érzést (Petőfi), a nemzeti múlt legszébb jellemem elmerengést és az eszményiesített jellemek kialakítását (Jósika), a magyar népköltés művei felszedését és utánzását, azután a magyar nemzeti hangsúlyos verselés megteremtését és népies hőskölteményekben, dalokban, sőt balladákban is alkalmazását (Arany János), legvégül pedig, amit és akit legelső helyen kell vala említenünk, a magyar nemzeti társadalomból vett alakok eszményies és regényes feldolgozását Jókai Mór által.

XII.

Természetesen, ily jelentékeny új épület nem készülhetett el a régiek lerombolása, vagy legalább megrongálása nélkül. Recsegés-ropogás van

az egész vonalon. Régi tekintélyek elavulnak és sietős gyorsasággal fordul el az új irányba terelt közszellem a régi kegyenczektől. Nemcsak az emberek múlnak el, de elmúlásnak van kitéve minden emberi mii és minden népszerűség. Az új eszményies irány háttérbe szorítá a magyar klaszikusokat. A „Romlásnak indult hajdan erős magyar” költőjének immár senki sem akarta elhinni, hogy a nemzet romlásnak indult. Hiszen mindenki át volt hatva attól a meggyőződéstől, hogy csak most kezd igazán javulni, erősödni, sőt még „nem volt, hanem lesz.”

Minden réteget áthatott a vágy, a remény, az akarat, hogy – tehát legyen, tehát jöjjön, készüljön el az új, a szebb, a dicsőbb és erősebb Magyarország.

Jöjjön a testvériség, az egyenlőség, a szabadság s mindaz, amit ez a forradalmi szentháromság követel. „Zalán futása” kezdte kevésbé érdekelni az embereket, – mert inkább elfoglalta őket a jövő, mintsem képes lett volna lekötni a múlt. Magától értendő, hogy ez az eredmény sem egyik napról a másikra állott elő, hanem fokozatosan úgy, hogy az élő nemzedék úgyszólván észre sem vette még élő Isteneinek alkonyát.

Ez eredmény párhuzamosan jött létre az eszményies iránynak a közönség lelkében uralomra jutásával. Mentül erősebben terjedt el ez új irány annál többet vesztett a régi irodalmi iskola a maga népszerűségéből és annál inkább előkészítődött a talaj az új, az eljövendő, az eszményies gondolkozásnak megfelelő eszményies, tehát regényes, tehát érzelmes, tehát lyrikus, tehát népszerű és népies irodalomra és ennek írói számára. Pedig a klasszicitás sem nélkülözte a fennkölt gondolkozást, mint nincs annak hiával a becsületes realista sem. és a klasszicitás is iparkodott a lelkeket a nagy idők nagy embereihez hozzá emelni. De még sem

volt valóban eszményies irány, mert nem szolgálta ki az eleven világ keblében forrongó és megvalósításra törő eszményeket, – mert az elavultnak és tökéletlennek felismert múlt lelé akarta a közfigyelmet fordítani és mert még formáiban is a múlt felidézésével próbálkozott, mikor az emberek az élet minden vonatkozásában új formákat kerestek az új lények számára. Nem, a hexameterek és pentameterek, a daktylus és iambus, az óda és a szonett nem maradhatott uralkodó oly korszakban, mely hadat izent a menuette-nek a körmagyarral, mely a magyar viseletnek hódolván, letörte a parókakorszak szertartásos ruházatát, mely félretette a latin nyelvet a törvényhozásban a magyarért s azon a nyelven a jobbágyok helyzetének javítását tárgyalta és nem új nemesi, vagy királyi előjogokon törte a fejét.

Petőfi 1844-ben írta meg, – ha a krónika hitelt érdemel, öt nap alatt, – „János vitéz” című művét, mely a régi klasszikus hős költeményeknek csaknem kigúnyolása a maga töről metszett népies hangjával és humorával. Csak nehezen kapott érte száz pengő forintot, inkább a Vachot nagylelkűségéből és azért, mert Vörösmarty, a legnagyobb magyar klasszikus, eléggé nagy ember és tisztán látó fő volt ahoz, hogy a művet „bármely irodalom díszére válónak” jelentse ki, jóllehet tudta és tudnia kellett, hogy ez az irodalmi irány az ő általa képviseltnek kiharangozása. Pedig Vörösmarty e tárgyilagossági ítélete csakis viszonylagosan, csakis ama korra nézve volt való és érvényes. 1815-től 1844 ig az eszményies társadalmi gondolkodás uralkodóvá lett. A kiadók még nem vették észre, de az élesebb ítélő erő már tisztában volt azzal, hogy immár csakis így, ezen a hangon lehet írni: Veteres, migrate coloni! Pár évvel később ugyanez a Petőfi, politikai szenvedélyének és egyéni szenvedélyességének nyomá-

sára egy rettentő támadást intézett a „Szózat” nagy költője ellen, versekben és visszatérő sorokban jelentvén ki és állítván Vörösmartyról, hogy „nem én téptem le a homlokodról, magad tépted le a babért”. E vers, fájdalom, Petőfi összes műveinek minden kiadásában olvasható, annak szomorú emlékoszlopául, hogy a magyar fajban még a jelesek sem igen képesek más jelesek iránt kellő tisztelettel viseltetni és hogy az ily művekben korunknak visszas erkölcsi gondolkozása semmi mellőzendőt nem talál. Nos, Petőfi Sándorunk alaposan tévedett: Vörösmarty babérjait sem ő maga, sem Petőfi és verse nem tépték le. Hervadatlanul él az és ma is minden magyar ember szeretete ápolja. De ha babér alatt nem az egyén nagyságának elismerését, hanem a korra való befolyását és az író művei népszerűségét értjük, akkor be kell vallanunk, ha mindjárt némi sajnalattal is, hogy Vörösmarty babérjai ily értelemben már az ő életének vége felé elporladoztak. Nem cselekedte azt sem ő, sem Petőfi. Hanem cselekedte a „János vitéz” és az eme nemben kidolgozott művek hosszú sorozata, – cselekedte „Toldi”, a „Szomorú napok”, a „Politikai divatok”, meg azok a népdalok és népszínművek, később a „Régi jó táblabírák” és „Buda halála”, még előbb azonban Kossuth beszédei és „Pesti Hírlap”-ja, sőt valósággal már ezeket megelőzőleg egyszerűen az, hogy a világ kicsúszott a klasszikusok lába alól s az új iránynak az addig felkarolt költészet már nem volt megfelelő.

A gondolkozás átalakulása átalakította az írói gondolkozást és homályba, hátulsó vonalba állította a régebbi gondolkozás alapján kifejlett irodalmat. Mária Terézia idejében még annak is elkeseredett ellenzéke van, hogy a jobbágyok tartozásai, a szolgálmányok összeírassanak és rendbehozassanak. Néhány évtizeddel később a jobbágy

ság megváltása, sőt csaknem egy időben a botbüntetés eltörlése felett vitatkoznak. S midőn? Máramaros egyik követe, Várady Ádám azt tartja, hogy a parasztság mai műveletlensége mellett a botbüntetés még egyelőre fenntartandó, Deák Ferencz, aki akkor még nem vezér, habár ihar tekintély vala, egy nyúlfarknyi kis beszéddel veri le a konzervatív pártot és világnézetet.

Vörösmarty költészetében Szép Ilonka és atyja egyszerűen hazamennek s a leány elhervad, midőn megtudják, hogy a lány eszménye, a vidékre rándult egyszerű vadász, maga a király. Ilyesmi a negyvenes évek népies íróinál nem igen eshetik meg. Ezeknél a szerető szíveknek meg kell egymást kapniok, bármibe kerül is. Inkább románcz helyett népmesét írnak, de attól nem tágítanak, hogy a hős, ha mindjárt csak amolyan falusi pusztán is megnyeri szerelme tárgyát, ha az mindjárt királyleány is. Ezek már nem ismernek el rangkülönbséget és inkább messalliance-ot köttetnek hőseikkel, mintsem a szívek összetörésébe és elsorvadásába beleegyeznének. S ha mégis valaki megpróbálja, mint Eötvös a „Vár és kunyhó”-val cselekedte, valóságos társadalmi sírás kél nyomában s a mélységes megvetés csakúgy zúg felfelé a gögös várúr ellen.

A társadalmi világnézet előrement átalakulása áthatás útján az egész irodalmat megváltoztatta. Ha nem jöttek volna létre a nemzeti irodalom oly kiváló és népies politikusai és szónokai, minők Kossuth, Beöthy, Deák és oly költői, mint Jókai, Szigligeti, Petőfi, Tompa, Arany valának: a klasszikai irodalomnak napja akkor is lehanyatlott volna, mert elmúlt az a hangulat, mely a közönségben az ily művek felkarolását elősegítette. De mi láttuk, hogy azoknak az új politikusoknak és szónokoknak el kellett következniök az élettan természetes törvényei folytán. Mert a költők is termé-

szetszerűen utána nyúlnak a változást adó új arálynak: a régibe belefáradás nemzeti unottsága 'bennük is megnyilatkozik. A sokáig kényszerítve üzött külügyi tevékenység és szemlélődés természetes visszahatása meghozta a nemzeti erők ösztön-szerű befelé fordulásának korát, a változatosság keresése rendén. E kor, mint mindenkor, rögtön megtalálta a maga képviselőit és élére állította őket a saját belügyi mozgalmának épen úgy, mint ahogy háború elhatározásánál a sereg élére állítják a legharczképesebb embert, akinek egyéni tulajdonai legtöbb reményt adnak arra, hogy az ellenséget le fogja törni.

Sőt természetes az is, hogy e korszak megteremtette a maga költőit és hogy ezek minden addig elértnél magasabb polczra emelték nemzeti irodalmunkat. Oka ennek az, hogy a nemzet szellemi erői huzamos ideig voltak pihenésre kárhóztatva, az erőket felszabadító új korszak pedig igen heves lendülettel jött s a maga nagy lenderejét kölcsönözte az ő kebeléből kiforrott irodalomnak.

Így történt, hogy Vörösmarty és társai elvesztették az irodalomra, az irodalom továbbfejlesztésére befolyásukat s az új jövevényeknek eszükbe sem jutott, hogy közvetlen elődeik nyomán haladjanak.

XIII.

Úgy látszik, ezekben már megtaláltuk a feleletet arra a kérdésre, miképen hanyatlott el Jókai befolyása az irodalomra. Épen így.

Egyesek és nemzetek a változatosság élettani törvényének nem néha-néha, hanem állandóan és rendszeresen vannak alávetve. Ezt positive tudjuk s ezt bármely történelem igazolja. Csak a változatosság keresésének időpontja tolódik néha ki, vagy áll be az előző eseteknél gyorsabban ahoz

képest, hogy az uralkodó irány több vagy kevesebb, erősebb, vagy gyengébb, nemesebb vagy alárendeltebb igényeket elégített e ki. Továbbá azt sem szabad gondolnunk, hogy a változatosság-felkeresése mindig visszavezeti a nemzetet az előbb elhagyott nyomhoz, mint ahogy a hivatalban elfáradt polgár évtizedeken át rendszeren visszatér esti kártyajátszmájához. Nemzetek irányváltásainál az új irányt mindig a nemzet különös hangulatai, vágyai, elégtelenségei és főleg külső és belső viszonyai szabják meg. Mindezek pedig oly sokfélék, hogy csakis különböző eredményeket hozhatnak létre, amint a kaleidoskopba bekevert színes üvegdarabok is minden felrészénél új, addig nem látott s az előzőkhöz csak hasonlító alakzatokat képeznek. Ezeknél fogva az 1815. után felszínre került új eszményi és irányt figyelve tudni lehetett, hogy ez az irány sokáig tart és nagy dolgokat fog végezni, mert nemes igényeket és belső igazságokat érvényesít. De tudni lehetett azt is, hogy azért ez sem tart örökké. Mert végre ez irány is kimerülést fog előidézni, ez is új iránynak ad helyet, mely a réginek embereit feledtetni fogja.

De azt már jóval 1848 előtt semmiféle társadalmi és élettani vizsgálódás alapján sem lehetett volna tudni, hogy az új irány minő lesz és mikor fog beállani, E részben a találgatásra is csak attól kezdve nyílt alkalom, mikor már lát szott, hogy Kossuth politikája a Habsburgokéval összeütközik s hogy mindakét fél el van tökélve az összeütközésből előálló küzdelmet végigharcolni. Bécsben azt hitték: elvész a hatalom, ha enged. Kossuth meg azt mondta: a nemzetnek győznie kell. Aki e helyzetből a jövőt már jó-részben megjósolta önmagának, az Széchenyi volt, aki már nem számított. Csak azok számítottak, akik nem láttak előre semmit, akik vakon hajtot-

ták az eszményies irányt a végletekbe, a debreczeni nyilatkozatig. Bárha a népies, eszményies és regényes írók e kort nem születték, hanem inkább a kor hozta őket létre, mégis tagadhatlan, hogy ez írók, kikre a korszellem oly elemi erővel hatott, viszont a maguk szellemi nagyságát érvényesítették a korrall szemben. Azaz jelentékeny részt vettek ki maguknak ama tevékenységből, mely a nemzetet előbb márczius 15-ére, azután Lamberg megölésére, majd az önvédelmi harczra és végül a trónvesztés kimondására, tehát az eszményies, sőt regényes politika sokban indokolt, mindenben nagyszerű, de nem egy részletében végletekbe menő lépéseire vitte. Nem Petőfi és Jókai politikai szereplésére kell itt gondolnunk: ez a szereplés inkább esetlegesség, – hanem ama hatásra, melyet műveik a közönségre, a már amúgy is eszményies, regényes irányban' haladóragyakoroltak.

Jókainak az ő korára áthatása, helyesebben viszontlátása a lehető legnagyobb és oly magas fokú vala, minőre történetünkben példa nincsen. Ennek okai: 1) mindenekelőtt a költő lángeszének nagy teremtő ereje, mely a közönséget az alakok, ötletek és leírások páratlan gazdagságával valósággal elkápráztatta, 2) az a körülmény, hogy Jókai alkotó ereje akkor élte fénykorát, amikor az általa képviselt eszményies, érzelmes és regényes gondolkozás már kifejlett és az egész vonalon munkában állott. Már fentebb láttuk, hogy az egész vonalon. Nem volt a gondolkozásnak, az életnek egyetlen tere sem melyen az új irány érvényesülését meg nem próbálta. Gondoljunk a felhozott példákön kívül a Desewffy kezdeményezte magyar ipar pártolásra, mely kifejezi azt az érzelmet, hogy csak a honit kell pártolni és minden módon a magyar néptestet kell felemelni. Gondoljunk a távollevő főurak kigúnyolására s

arra a keserű szemrehányásra, mely az „absens” elnevezésben keresett megnyilatkozást. Gondoljunk arra, hogy egy br. Wesselényi Miklós, korának legerősebb atlétája és egyik legmagasabban szárnyaló szelleme, nem tartja csekély vagy meddő dolognak 1844-ben egy alkoholelles egyesület alapítását és pedig nem a ma oly sokat emlegett, megalkuvó mértékletességi alapon, hanem a feltétlen tartózkodás elvét követve. Mindez az eszményies iránynak természetes működése. A távollevő magyar urakra, egy erős magyar iparra s azáltal erős polgárelemre szükség volt idebenn, a szesznek az alsó osztályokra pusztító hatását pedig meg akarták szüntetni, mert hiszen ez irány nem nézhette ölhetett kezekkel a nép testi pusztulását, midőn valósággal történelmi áldozatokat hozott e nép anyagi jólléte és polgári szabadsága érdekében. – E teljesen kibontakozott és minden téreri megnyilatkozó eszményies korba s e kor fényszakára esik Jókai irodalmi érvényesülése. Az eszményies korszak hajója ugyan törést szenved Világosnál, de a korszellem hullámverése oly nagy volt, hogy a nemzeti gondolkozást még a keserűség éveiben sem engedte egyhamar süllyedni és így történt, hogy Jókai viszonyhatása a nemzetre az ötvenes és hatvanas években még mindig emelkedett. A szabadságharcz leverése után látható volt, hogy a kitűzött eszmény, a teljesen független, erős nemzeti állam, a Habsburgok ellenállásán és az európai helyzeten megtörik. A nemzet legjelesebbjei elvéreztek, vagy sötét várfogság mélyére kerültek. Az alkotmányt félretette a nyers hatalom. A nemzeties egyesülések termei becsukódtak. Nem kellett már iparvédelem, mert nem volt magyar ipar, – nem kellett az alkoholelles egyesület, mert mindenki iparkodott borba temetni bánatát – s nem kellett Pestre a magyar főurak, mert nem volt Pesten magyar élet. De a

nemzet eszményies gondolkozása még küzdött, ha vergődve is. Nem adta fel a reményt senki, hogy »még jönni fog egy jobb kor, mely után buzgó imádság epedez százezrek ajakán» s mi egyebet mond ennél az ötvenes évek népdala, mely szerint „majd hoz Kossuth tisztát, Türr Pista meg puskát”. Olvassuk el Tompának „A madár fiaihoz”, vagy „A gólyához” ez. költeményét és látni fogjuk, miképen akarták öntudatlan viszonyhatás után fenntartani költőink a nemzet közjogi és politikai önértetét, reményeit. Jókai ennél többet cselekedett. Hírlapjai és regényei, versei és adomái által folytonosan élesztette a magyar szívekben a magyarság szeretetét s a lelkesülést nemzeti létezésünk iránt. Jókai művei közt alig akad egy-egy „Zöld könyv”, mely idegen országokban idegen népek dolgait és alakjait rajzolná. Nincs egy sem, melynek hőse és hősnője nem tökéletes lények nem eszményiek volnának. Mikor egy-egy gonosz nőt fest, akkor is az erő és jellem oly szépségeivel ruházza fel azt, hogy az alak csaknem rokonszenves lesz.

De rendszerint asszonyai is nagy jellemek. Az arany emberben szerepeltet egy valóban rossz embert, Krisztyán Tódort, mint a cselekvénybe beleavatkozó másodrangú alakot. Figyeljük meg, hogy ez ember gonosszága úgy meg van indokolva, mintha esküdtszék lennénk és az író ez ember védője lenne. Hősei csaknem mind megannyi fél-istenek. Kárpáthy Zoltán, Berend Iván, Tatrangi Dávid, Napoleon öcsém és társaik olyan legények, akik mindent tudnak, mindent a legjobban értenek, fejükben mérhetlen ismeret, szívük gazdag az érzelmekben, kitűnő számfejtők, vívók, tornázók, előadók, következetes jellemek, sohasem hibáznak, nem tévednek, nem botlanak, nem alkusznak meg, nagyok a nagyban és a kicsinyben belátnak az idők méhébe és az emberek veséjébe, bírnak Ado-

nis szépségével és a pápa csalhatlanságával: szóval, ezek a hősök mind eszményi lények. Mind gyermekei ama világnézetnek, mely eszményi társadalmat akart állítani a régi realismus romjain. S nincsen közöttük különbség: a maguk nemében mind tökéletesek. Szokásba jött a hetvenes évek végétől kezdve Magyarországon „Jókai hanyatlásáról” beszélni. Ez a beszéd frivof. Jókai nem hanyatlott. A túltermelés révén későbbi műveinél bizonyos lazaság mutatkozik s az-, öshumor erei kissé megapadtak. De ez nem érinti művészetének lényegét: az eszményies irány művészi remekelő kifejezését. Ami megváltozott és hanyatlásba ment, az mi magunk voltunk, a közszellem és a nemzetnek Jókait olvasó társadalma. Mi mentünk át a hanyatlásba, mi lettünk elfásultak és reálisták lelkileg, – vérszegények, perverzok és érzékiek testileg. Ha Jókai irodalmi működését a hetvenes évekkel egy erőszakos metszet (caesura) által kétfelé osztjuk, elébünk bukkan a meglepőnek látszó igazság, hogy Jókai alkotásai a második időszakban az ő írói tevékenységének fő jellemvonása, az eszményiesség tekintetében még felülhaladják az első időszakban létrejött műveit. Ennek oka igen egyszerű. A művész mindig törekszik, még öntudatlanul is, egyéniségének azt a jellemvonását emelni és tökéletesíteni, amelyikkel tapasztalat szerint a művészi hatást elérte. A legkiválóbb lángész sem teljesen független a maga közönségének bírálatától. Ha ez nem így volna, valószínűleg természetes kötetek volnának Jókai politikai és parlamenti beszédeiből. A regényesség (romanticizmus), az érzelmesség, a dolgok, alakok, történetek eszményiesítése: ezek voltak Jókai sikereinek erős alapjai a negyvenes és ötvenes években, amikor ez irány részére a társadalmi közszellem győzelmesen fejlődött és átalakult. Ő benne maradt ebben az

irányban, ő következetes és hű maradt önmagához és a lélek ifjú szerelmeihez. Sőt meséi és hősei mindinkább távolodtak a való élettől, egyre inkább lettek mesék és a földön ismeretlen hősök regéi. Vessük egybe „A magyar nábob”, „A régi jó táblabírák”, „Az új földesúr” eleven és életből vett alakjait, eseményeit és jellemeit a Tímár Mihály ok aranykezű alakjaival, a „Fekete gyémántok” hihetetlen tőzsdei és bányabeli dolgaival, s a légben járó Tatrangi Dávidoknak mindenképen földfeletti jellemével. A különbséget az első pillanatra látni fogjuk. Regényesek amazok a történetek is, de olyanok, amelyek megtörténhettek, vagy megeshettek volna. Eszményiesek azok az alakok is, de közel állanak a valóban becsületes, jellemszilárd magyar emberek erkölcsvilágához. Érzelmekben gazdagok amazok a regényhősök is, de ez érzelmek egyszerűségben és nyíltságban tündökölnék. Az újabb Jókai alkotásokban, a regényesség a lehetetlenség országába csapott, az eszményiesség hihetetlenül fennkölt, tehát elfogadhatatlanul nagyszerű jellemeket alkotott s az érzelmek sokkal bonyolultabbak, gyakran elzárkózók. Igen, a költő tökéletesítette magát a saját; irányában a hatvanas években és azután is. Költői sikerét a ragyogó képzeletnek köszönvén, egyre magasabbra emelkedett e képzelet-léghajóval a való élet szintere fölé.

Már meghágtá a legmagasabb csúcsokat, már a fellegek közt járt, mikor lenn, lábai alatt a rideg életvalóság átalakult. Az élet látta őt ragyogóan, tüneményesen emelkedni és nagy tisztelettel bár, de kijelentette, hogy az ő léggömbje egyre parányibb lesz.

A balgák nem látták, hogy a léggömb most is oly nagy, miként vala, csak nagyobb lett közte és köztük a távolság. Az alatta elterülők eme rövidlátó ítéletét ő súlyosan megtorolta: nem vette

észre, vagy nem vette figyelembe az új nemzedék irányának teljes átalakulását.

Pedig ez az átalakulás amily természetes, olyan gyökeres volt. A nemzet halálosan kimerült amaz erőfeszítésekben, melyeket az eszményies irány uralkodása alatt mindenféle irányokban kifejtett. Az erőfeszítés okozta kimerültség egyszerre köszöntött be annak belátásával, hogy a kitűzött szép cél – az új, modern, szabad, magyar nemzeti államot – a választott utón nem képesek megteremteni. Ez a belátás nem egy pillanat, hanem a tapasztalatok hosszú sorának műve vala. Világos és Arad, Kufstein és Josefstadt csak azokat erősíték meg előbbi véleményükben, akik Széchenyi nyomán az eszményies áramot is, bizonyos megfontolással akarták vezetni. De a konzervatív szellemmel gyökeresen szakított radikálisok nagy tömegeit a leveretés még nem törte meg: az önbizalom megcsappant, de a nemzeti remények megmaradtak. Már rámutattunk, hogy Jókai dicsősége ez időben volt legragyogóbb, befolyása saját korára ekkor a legbelterjesebb. Művei ott feküdtek minden magyar udvarház asztalán, a leányok mind egy-egy saját külön Kárpáthy Zoltán után sóhajtanak, a férfiak tűnődve merengtek „Erdély aranykorán”, mindenki megkacagta Sonkolyi Gergelyt, sőt az új bevándorlottak is mindinkább törekedtek átalakulni megannyi Ankerschmiedt lovagokká. Mily erős volt a szellemi kapocs, sőt kötelék Jókai és a nemzet értelmisége között, az ő élczlapjának, szelleme egyik legragyogóbb alkotásának, – az „Üstökös”-nek – addig példátlan népszerűsége legszebben mutatja. Noha az ötvenes évfolyamokból az elővizsgálat miatt minden politika hiányzott, a lap valóságos egyeduralkodó volt a közönség felett. Sokaknak két részből állt a hét: az elsőben várták, a másodikban élvezték a lapot, melyben a magyar nép ős-

humora bugyogott fel, mint valamely eddig csak sejtett melegforrás, mely felhevíti azt, ki belőle iszik, melyből jut mindenkinek, de a mely nem apad ki soha. S ha valamely számban a magyarul sem értő Bach tisztviselő baklövése volt ügyesen, a cenzort sem feldühösítő módon megörökítve, mily nemzeti kacaj fakadt ki az elnyomás szomorú keretéből! Minden szám körbenjárt a földesúrtól a tiszteletes és tisztelendő úron, a tanítón, kántoron, jegyzőn keresztül esküdt uraiméig. Mert egy tekintetben boldogak voltak azok az évek: nem voltak pártok, csak egy nagy magyar párt vala, melyben a nemzet ült s az nem szakadt szét sem felekezeti, sem osztály, sem pártkülönbségek szerencsétlen nyomása alatt. A lap a hatvanas években politizálni is kezd „felsőbb engedelem” mellett, azaz korlátozva. A hatás még fokozódott: Tallérossy Zebulon és Mindenváró Ádám levelei és nyilatkozatai a nemzet érzéseit szólaltatták meg, tehát mindenki, az egész nemzet csüggött ajkukon, azaz azon a mesés szerszámon, mely Jókai tolla vala. E toll tulajdonképen kulcs volt egy oly szellemi kincsesházhoz, mely a Szezámok, Dáriusok és Inkák kincstárait úgy szárnyalta túl, mintha ezekben csak közönséges homokkövek állának. – Jókai illetén kettős hatása – a regényírói és politikai – 1867-ig emelkedett, vagy legalább eladdig a legmagasabb színvonalon állt. A kiegyezés megrepesztette a finom üvegedényt^ melyben e hatás állt s a tartalom egy jelentékeny része azonnal a homokba futott. 1867 tői kezdve nincs felső elnyomás, tehát rögtön több magyarpárt keletkezik, melyek egymással szembeszállának. Hideget és meleget fúvni nem lehet egy időben: Jókainak tehát vagy a tisztán szépírói tevékenység berkeibe kellett volna visszavonulnia és írásaiban a politikai vonatkozásoktól is elzárkózni, vagy egy politikai párthoz csatlakoznia vált

elkerülhetlenné. Sokkal nagyobb szerepet vitt a tétlenség politikája éveiben minthogy az előbbit választhatta volna. Az utóbbit cselekedte. De aki egy pártot szolgál, elveszíti a másoknak tetszését és mentül nagyobb erőt képes saját pártjának szolgáltatni, annál inkább gyűlöli az ellenfél: főleg az erkölcsi fejlődésben visszamaradt nemzeteknél. Ez volt az első lökés, mely Jókainak az élő nemzedékre gyakorolt befolyását lejobb szállította.

Nagyobb volt a második csapás, mely Jókai befolyását érte. A párt, melyhez csatlakozott, 1872-ben a realista irány szolgálatába állott és így alkalmazkodott a kor szükségletéhez. De Jókai mint író, nem lett realista. Lényeges ellentét állt elő az író politikai és társadalmi magatartása, meg a politikus irodalmi iránya között. Jókai, az ember, képviselő, a kormánypárti félhivatalos lap szerkesztője, sőt több kereskedelmi társaság főtisztviselője lett. Mint ember és író annyi pénzt keresett, hogy ha némi fogalma lett volna a megtakarítás hasznosságáról s a pénz értékéről, dúsgazdag lett volna. Mint látjuk, az ember odaállt polgártársai elé és a legsokoldalúbb tevékenységgel, demokratikus munkával mutatott példát, miképpen kell a reális magyarnak felhagyni a nemzeti henyéléssel, melyet 48-ig a nemzeti előjogok lehetővé, 48-tól 67-ig pedig az elnyomás hazafiúi feladattá tettek. Az író azonban ez időszakban is az eszményies irányban maradt. Sőt láttuk, hogy e téren önmagát folyton tovafejlesztette. Képzelő ereje sokkal kevésbé volt már kormányozva, mint Tatrangi lég-hajója, az ichorból készült világcsoda. E képzelőerő már nem ismert korlátokat. Leszállt a föld mélyére és kitalálás útján akarta leírni, milyen volt a diluvialis és alluviális idők állatvilága és azok állatainak küzdelme egymással. Elment az északi sarkra, hogy kevésbé azután Ázsia titkos hegyvölgyei közt megtalálja az ősmagyarokat.

Meg is csináltatta az örök békét egy magyar ember által. Pedig ő bizonyosan tudta, hogy az egész föld már rég meghódolt az örök békének, mikor Pannónia még mindig veszekedni fog, ha mással nem lehet, hát önönmagával. Csaknem ezekkel egy időben az „Utazás egy sírdomb körül” cím alatt az egyéni érzelmességnek az egész világirodalomban párját ritkító, sőt túlhajtásba menő remekét alakította. Világos, hogy ez egy kétlaki élet volt. Az író folytonosan hevítő, lelkesítő, részegítő eszmények borát itta, mialatt az ember a szomját oltó realizmus forrás vizein táplálkozott. Ily kétlakiságra egy Jókai képes, de az átlagember ezt meg sem érti. Ez kiegyenlíthetlen ellentmondást lát abban, mert ő nem képes az élet szükségleteit és a lélek belső igényeit is egyszerre, de két külön módon szolgálni. Ő vagy realista és akkor pontosan betartja a hivatalos órákat, lelkesül a közgazdaság dolgaiért, iparkodik öregségére egy kis tőkét is félretenni, gyermekeit is ily szellemben neveli, az étellel megalkuszik, a létező rendhez alkalmazkodni tanul: de ez esetben Jókai regényhősei ő előtte ábrándozás szülte álmadozó légalakok. Ez esetben e hősök előtte értéktelenek és gondosan elzárandók a serdülő fiú és növendék leány elől, mert megmételtyezi azok belvilágát: a fiú csodálatos hős akar majd lenni és boldogtalan lesz a neki kijutó alárendelt társadalmi helyzetben, a lány pedig egy Jókai féle alak megjelenésére vár, hogy annak nyújtsa szüzi fátyolát s mert ilyenek nincsenek, össszetört lélekkel fog a földi lét kövezetére esni lehetetlen illúziójának emeleteiről. – Ha pedig átlagemberünk ama kevés emberek közé tartozik, kik a 67 után kifejlődött realizmust magukba nem szívták, hanem még mindig az ötvenes évek reményteljes érzelmi világában éltek s egyénileg is eszményies irányban gondolkoztak: e kevesek-megütközve fordultak el a realista emberré vált

Jókaitól, – hiszen nem cselekedett egyebet, mint-hogy elárulta ezt a szent hazát. – És nem vette? meg Jókai könyveit, sőt örült egy kissé, hogy ha zafias ürügye van a „nem vásárlásra, mert hiszen a könyvvételhez pénz kell, pénz pedig – természetesen – akkor tájt sem volt Hungáriában.

XV.

A két tábor közül az előbbi rohamosan foglalta el a tért az utóbitói és ez adta meg Jókai befolyásának a halálos döfést. A nemzeti középosztály sorvadása már az ötvenes években kezdődött. Gazdasági okok eredménye volt. A középbirto-
kos által előállított nyers termények értéke nem emelkedett, a számára szükséges ipari és kereskedelmi cikkek ára felszökött. Ez ellentétet a későbbi vámtarifák mindegyike még élesebbé tette. Hozzájárult, hogy jóllehet bevétel forrásai a 48-as törvény által megapadtak, kiadásai és szükségletei a kultúra emelkedésével rohamosan felszöktek és emelkedtek. Szerényebb életet vinni nem volt képes és így az összeomlásnak be kellett állania. Azonban élni akart és urnák maradni: bevonult tehát a hivatalokba és a népképviselőházba s ez végromlása lett, mert e helyeken testileg, vagyoniilag és lelkiileg degenerálódásnak indult. Csak a legjobbak java élte túl e szörnyű katasztrófát. Ma, ötven egy néhány évvel szabadság harczunk után ezrével állnak üresen, vagy egészen új elemek által lakva a régi hétszilvafás magyar nemes tanyái, kastélyai^ nemesi udvarháza. Pedig ez az osztály volt Magyarország gerincze. Helyette az ügyvédek és a tisztviselő kar túlnépesedése következett be. Bajos eldönteni, hogy az a veszteség, vagy ez a túlnépesedés lett az országra nagyobb veszedelem. Az elpusztult középosztály sírba vitte magával az eszményies gondolkozást. Még az ő fennmaradt

része is túlnyomólag realista lett a tisztán realista politikai vezér, Tisza Kálmán nyomán. Deák Ferencz visszautasított a szabadságharcz előtt egy követi megbízólevelet, mert „vér tapadt hozzá”. Beöthy Ödön 1843-ban csak oly feltétellé! fogadja el Bihar megbízását, ha utasításba adják neki a közteherviselés megszavazását. íme egy követ, aki nem akarja, hogy a kortesek verekedjenek és egy másik, aki utasításba adja a választóknak, mit kell utasításul adniok, ha azt akarják, hogy ez utasítást képviselje. A hetvenes és nyolczvanas évek választásai alatt ily jelenségre nem akadunk, de igen az ellenkező tünetekre. E korban sokan valának a nép érzelmének megfelelő politikai elvet, hogy megkapják a képviselést s az ily elemekkel is bővelkedő kisebbség folyton azt harsogja, hogy a többség nem megengedett eszközökkel szerezte székeit. Vér csaknem minden választáson folyik, azért ugyan nem mond le senki. Nem az eszmények, hanem az egyén érvényesülése nyomult előtérbe. E korszakban jut túlsúlyra első ízben az ügyvédség kenyérkereső jellege is s most tűnnek fel az ez érdekből bekövetkező visszásságok, a felek keresése s a beadvány gyártások. Az ipar kurta lélegzetű dolgokat állit elő, a pillanatnyi nyereség vágya megrontja az alkotásokat. Sok régi ház helyén új bérpalota épül, a massiv régi falak elbontása sokszor tovább tart, mint az új falak hirtelen felhúzása. Az érdekből kitérések s az érdekházasságok szaporodnak. Az egyéni érdekek hősei folyton az egyéni jogokat hánytorgatják, a nemzeti jogokról kevesebb szó esik. Az irodalom, a Jókai után következő, de még vele együtt élő nemzedék megérti „a kor intő szavát”. A lázasan élő, lázasan dolgozó, eszmények nélkül érzéki örömet hajszó kornak nem kellene többé köteteken át folyó érzelmes szerelmi regények, csataképek és képzeletbirodalmak. Az írók, hajtva a megélhetés

és a becsvágy kettősen összeműködő rugói által, rövid lélegzetű, komoly irány nélkül szűkölködő, az érzékekre és nem az értelemre ható műveket készítenek. Igenis készítenek és nem alkotnak. Ha az író tudja, hogy tárczájának kétszázötven sornál többnek nem szabad lennie s ez lebeg folyton szeme előtt, nem alkot többé, hanem munkás lett. és elkészít csupán. A vezérczikkíró, ki óvakodik átmenni a negyedik hasábra, a komoly essay hangját, az elemzés részletességét, a gondolat kifejtését mind kénytelen lesz nélkülözni. Maga a hírlapírás az író, a hírlapok rendkívül elterjedt olvasása a közönséget térítik el a könyvektől. A szerkesztőségben ötletek alakulnak ki, nem rendszerek. S akik ott ülnek, azok műhelyen kívül is rendszerint szellemes, ötletdús, életvidor írók lehetnek, de igen ritkán lesznek valóban a dolgok mélyére hatoló tudósok, vagy a mindennapi élet vonatkozásaitól felszabadult s a képzelet szárnyam fellegek közt járó költők. E korban írnak már dalművek helyett dalművecskéket, dalok helyeit kuplékat, színművek helyett bohózatokat. E kor felejt el tüneményes gyorsasággal, miként kell népszínműveket írni. E korszakban hanyagolják el a színházak az összjáték magas színvonalát, az egyes kiváló művész, vagy művésznő egyéni hatására számítva. Vállalatoknál s hivatalokban egy-két vezető egyénnek óriás jövedelme van, a többi százak rabszolgaéletet élnek. Egyre jobban terjed a költői művek között az érzékiség: egész külön irodalom születik ennek művelésére. Olvasó közönsége nagy: az emberek mindenáron a gyönyört, a boldogságot, az élvezetet keresik s akinek ezekből a természetes fajták megvannak, az a természetellenes fajtalanságra adja magát. A realizmus az embereket megtanította, hogy leszálljanak a képzelet felhő világából, de nem volt képes őket a józan, természetes élet színvonalán megtartani:

oly magasból lefele estében a világ a naturalisnrasig zuhant alá. Egy föld és egy pokol választotta el immár a nagy közönséget és az irodalmat a fellegek országában megmaradott Jókaitól. E távolság nem volt eloszlatható. Ő nem volt képes leszállani, ő már olyan maradt, aminőnek kifejlődött. Mondd a fenyőfának, hogy egyenes sudara nem felel meg a közszükségletnek, terjeszkedjék ezután lefelé hajló galyazással. Ugyanennyit jelentett volna reábírní Jókait, hogy próbálja meg kielégíteni az új idők népének változott és mélyen az övé alatt elhelyezkedett ízlését. Viszont az új nemzedék nem emelkedhetett hozzá. Az élettani törvény, a változatosság keresése érvényesült, mert feltételei, a régi irány megimása és hajótörése, az abban való szellemi és anyagi kimerülés bekövetkeztek.

1867 után a nemzet így szólt: Amazzal a szép eszményi alakkal nem mentünk semmire, sőt összetörtük csontjainkat, vele emelkedvén a magasba, holott nekünk nincsenek szárnyaink. Próbáljuk meg az ellenkezőt: alkudjunk meg az egész vonalon, – egyezzünk ki az étellel, a hogy lehet. Forró volt eddigi életünk, próbáljuk meg a hűvösebbet. Szóltak s jéghidegek lettek. E nemzedék bárhogy óhajtá, nem volt képes többé Jókainak a gyakorlati élet számára teljesen meddő költészetéhez felemelkedni. Az új írók, – így szólt mentegetőzéseképen a közönség: az egészen más. Ezek a valóságot, az eleven létezőt írják. Ebből mindig tanulunk valami újat. S ha nem tanítanak, legalább hatni tudnak az érzekeinkre. Mi nem akarunk sakkozni a hivatal után, mi szórakozni akarunk s egy szobaleány pikáns naplója, egy őskori kéjné életleírása, a prémes hölgyek dolgai s az eme műfajhoz tartozó magyar utánzók írásai, ha nem bölcs dolgok is, de életteljeseek és mondjuk meg őszintén: kellemesen csiklandozzák ide-

geinket. Nekünk nem kell az a szerelmes pár, aki öt kötetten át huzakodik egy kis szerelem körül, hogy az ötödik kötet legvégén végre elhangozzék a vallomás. Ilyen az életben nincs, nem is volt. Ha Jókai mégis azt állítja, hogy voltak ily idők, hát lelke rajta, neki elhisszük, de nem olvassuk. Nálunk a vallomáson kezdődik a dolog, s azután jön, kérem, a főm lélektan, a csalások és hazudozások lélektani kiépítése, a hálószobák titkainak leleplezése s mindez igen tanulságos, új és idegfeszítő módon. A közönség így szólt, az író mesterek és főleg az író mesteremberek megértették és a szerint cselekedtek. Jókai nem értette, illetve nem akarta megérteni: a hős alkonya beállt. Amit a realista korszak érette tett, a százezres gyűjtés, az ünneplés mindenféle formája, a főrendek között beiktatása, műveinek a könyvtárak részére folyton megvétele, mindezt nem az íróért lelkesedés, hanem a nemzet örök hálája, a múlt iránt érzett köteles kegyelet s a lángszellem megtisztelése-cselekedték.

XVI.

Ha én valamit úgy le tudnék írni, mint Zola leírt a a Beauce termékenységét! – sóhajtott fel egy ilyen ünneplése alkalmával Rádl úr előtt, Jókai Mór. S e sóhajban nem volt semmi pose, semmi álszerénység. Ő valóban képtelen lett volna egy vidéket úgy írni le, mint Zola Emil, aki a legapróbb részlet megfigyelését és lerajzolását sem mulasztá el, de a hü másoláson túl semmit sem adott a tájhoz saját képzelet világából. Jókai kezén e vidék egyes részletvonásai elvesztek volna, de az író költészete odaképzelt, odavarázsolt volna száz és száz csodás, a valóban nem úgy létező, a képzelet által kidolgozott újabb részletet.

E két férfi írói művészete az alapul szolgáló

jellemvonás, a fő vezérelv és a kiinduló pont dolgában annyira ellentétben van, hogy egymás munkájának végzésére az ellentét révén valóban tehetetlenek. Ez ellentét, mint a közös sarkpontból kiinduló szögszáraknál történik, annál nagyobb, minél messzebb haladnak saját útjukon. Zola a naturalismus, a realisták, a veristák útján oly messzire haladt és ez úton oly tökéletességet ért el, mint Jókai a képzelet, az eszményiség s az örökszép elvonásának útján. Mond Teniersnek, a holland korcsma és búcsú jelenetek érzéki és realista festőjének, hogy jöjjön és fesse meg néked Fra Angelio angyalait, amint Máriának üzenetet hoznak a földöntúliól, vagy Jézust, amint szenved, földöntúli türelemmel. Teniers le fog mondani, vagy valami vallásos blasphémiát alakít. Vagy megfordítva, mondd a klastrom czelláit az ájtatosság lázában földöntúli dolgokkal és érzésekkel tele festő Angeliconak, hogy menjen, nézze meg és fesse le, miképen ölelgeti a durva holland paraszt búcsú után a rút vén hollandus nőt, miképen adja át magát egy csoport a kártya, más a bor szenvedélyének, miként öklendezik a háttérben a már ittas ember és „az angyali” lenező megvetéssel fog tőled elfordulni. Nem, Jókai nem tudta, nem tudhatta volna utánozni Zola művészetét. Lángesze megérezte, hogy most ez kellene a jó magyar népnek, az eszményiség kultuszából a realismusba belejőzanodott nemzedéknek. De megérezte azt is, hogy eme új hurokon ő nem tud játszani s inkább, mintsem kontár legyen, hallgatott néma szenvedéssel. Mint egy ledőlt szobor, vette tudomásul a lelkekre és az új irodalomra gyakorolt befolyásának elhanyaglását. E körülmény nem ejthet minket abba a tévedésbe, hogy az utána következő új irányt, vagy akár annak legelső apostolát, Zola Emilt Jókai felébe engedjük helyezni. Igaz, Jókai nem tudta volna úgy leírni hona romlottságát.

Kezében „Nana”, e színpadi kéjő bizonyára láng-lelkű tehetség és szívjóság lett volna, aki akarata ellen ront meg másokat s aki ezer erénnyel teszi azt is jóvá úgy, hogy a végén egészen megszerettük volna ezt a leányt, mint ahogy imádtuk Jókai összes alakjait.

De próbálta volna meg Zola Emil megírni csak egyikét is ama képzeletvilágoknak, melyekből Jókai százat százra halmozott elbeszéléseiben és regényeiben, próbálta volna csak egy oly humorgyöngyöt kitermelni, aminő pl. a „Mit csinálnék én, ha király volnék”, című vers, melyhez hasonló Jókai az ötvenes években hetenkint bocsátott az „Üstökös” élére és akkor rögtön kiderült volna hogy ő. Zola, a realitás nagy apostola a világnak a rut feltüntetése útján megjavítója, ő csak egy tömjéntartó kis ministráns lehet amaz oltár előtt melyen az örökszép vestalángja ég s amely előtt a főpap: Jókai Mór.

XVII.

Vissza fogja-e még nyerni valaha, pl. az eszményies irány új visszafordulása idejében szellemi befolyását Jókai Mór a lelkekre és az irodalomra? Sajnos, ez nem lehetséges. Az eszményi irány vissza fog térni. Jelek vannak reá, hogy már is visszatérőben van. A létező viszonyokkal való általános elégtelenség a legerősebb ilyen jel. A nemzet hangulatát úgy lehetne jellemezni, hogy szeretné, ha egy kissé elnyomná, hogy legyen magát mi alól felszabadítani. Egyes irodalmi művek, pl. Ocskay brigadérosnak, eme költészet-tanilag gyenge, de a nemzeti érzésre művészi melegséggel fellebbező színműnek nagy sikere szintén az eszményies gondolkozás erejének megtérésére vall. A közönség érdeklődése a komolyabb szíri és dalművek iránt szintén emelkedőben van. Újra

a nemzet érdekei, a nemzet jogai hevítik a lelkeket. Egyes osztályok panaszai nagy visszhangot keltenek a többi osztályokban. Kiváló realista államférfiak népszerűtlenek, ellenben üres és tartalmatlan alakok felszínre jutnak, mert eszményies jelszavakat hirdetnek. Új hitfelekezetek keletkeznek és a régiak dolgai több port vernek fel. A nagy néposztályok állapota ideges: bármikor készen volna a létező rendet egy kissé felfordítani, – egyelőre nem tudja, hogyan fogjon hozzá. Lehetséges tehát, hogy az eszményiesség újjászületését fogjuk megérni. De ez az új renaissance nem találja ugyanazokat a viszonyokat, a nemzet ama helyzetét, a társadalomnak azt az állapotát, hangulatát, műveltségfokát, a melyekben Jókai Mór uralkodó lett. Az új renaissance, új eszméssel, új célokkal, új erőtevézőkkel és ami fő: – új emberekkel fog dolgozni. De ez sem baj. Gyermekekünkben a derék hegy fokiaknak temérdek munkájába került, hogy minket az algebra s görög nyelv elemeiben kioktassanak s ime az algebrát és görög nyelvet végkép elfeledtük. Ez ismeretek nem voltak szükségesek számunkra a fejlődés kora után, az élet küzdelmei közepette. De nem feledtük el azokat a férfiakat, kik minket amaz oly feleslegesnek látszó ismeretekre tanítanak. Így vagyunk Jókaiival. A nemzet fejlődéskorának nyújtotta ő szellemének eszményies munkáit. E művek a lét reális küzdelmeinek újabb korszakában már nem feleltek meg a kor szükségéinek. Mítsem tesz, mert emlékezetünk híven megőrizi magát a mestert. Az irodalom immár többé nem áll az ő nagy szellemének befolyása és vezetése alatt. De bevonult az irodalomtörténelembe és ha ő nem is, eszményi szelleme „onnan léssen eljövendő ítélni eleveneket és holtakat.”

Búcsúzzunk egymástól, türelmes olvasó. „Végre”, fogja ön mondani, „valóban kár volt ily sok szót szaporítani oly kicsiny kérdésért, melynek a gyakorlati élet számára semmi jelentősége.” Ön azonban alaposan téved, így beszélvén, realista olvasó! Az élet tüneményeinek megértése nélkül „nincs helyes élet, csak tapogatózó kísérletezés. Ami pedig a feltett kérdés kicsinységét illeti, nincsenek sem kis, sem nagy kérdések. Nagy kérdés az emberi szellem szűk kis járásában nem képzelhető, mert az egész föld csak egy parányi porszem a mindenség ölén s az egész emberiség nem más, mint ennek a porszemnek külső borítékán élősködő penészvirág, mely arányos távolságról nézve a földre, összes alkotmányaiavá! együtt észrevehetetlen. De viszont, kis kérdések sincsenek. A legkisebb szúnyog egy lábszára, vagy egy csepp víz a mikroszkóp alatt a természet egész csodálatosságát megmutatja s aki erről egy kötetet ír, még csak egy kis fejezetet szolgáltatott. így vagyunk tárgyunkkal és hősünkkel. Igen sok mondanivalót mellőztünk el és csupán jelezni kívántuk azt a csodálatos összefüggést, mely hősök emelkedése és alkonya, meg koruk kiképzett és forrongásban levő gondolkozása közt mindig fennforog. Csak érinthettük a természetnek azt a bámulatos működését, amelylyel folytonosan előállítja a maga fejlődésmenete számára szükséges bolygó csillagokat és a lángész üstökösöket is. És csupán felületesen mutathattuk be az eleven példával, mint halad a természet azokkal a bolygókkal és üstökösökkel és mikép rohan azok által, azokat magával sodorva és azok segélyével is sodortatva, a Teremtő és a Teremtett Erő örökös kölcsönhatásában szakadatlanul – előre.